

19. Yüzyıl Osmanlısında Ticaret Hukukundaki Değişimin İktisadi İlişkilere Yansıması: Ceride-i Mehâkim'deki Mahkeme Kayıtları Üzerine Bir İnceleme*

The Reflection of the Change in Commercial Law in the 19th Century Ottoman to Economic Relations: An Analysis on the Court Records in Ceride-i Mehâkim

Halime Alkan**

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

** Bursa Uludağ Üniversitesi

halimealkan@uludag.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0484-8434

Başvuru / Submitted :

20 Ocak 2023

Kabul / Accepted :

27 Nisan 2023

DOI:

10.21021/osmed.1240052

Atıf/Citation:

Alkan, H. "19. Yüzyıl Osmanlısında Ticaret Hukukundaki Değişimin İktisadi İlişkilere Yansıması: Ceride-i Mehâkim'deki Mahkeme Kayıtları Üzerine Bir İnceleme". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 17 (2023): 38-76.

Benzerlik / Similarity : %18

Öz

19. yüzyıl Osmanlı tarihinde her alanda köklü değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde "nizam" kökünden türeyen Tanzimat'ın anlamına uygun şekilde hayata geçirilen pek çok kanuni düzenlemeden biri, Ticaret Hukuku sahasında Fransız Ticaret Kanunu'ndan tercüme edilen 1850 tarihli Ticaret Kanunnamesi olmuştur. Ardından yaklaşık 20 yıl sonra bu defa Medeni Hukuk ve Borçlar Hukuku alanlarında İslam hukukunun kodifikasyonu ile Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye ilan edilmiştir. Bunlara ek olarak benzer ilişki türlerini düzenleyen söz konusu yeni kanunları uygulamak üzere adli teşkilatta da değişikliklere gidilmiş ve mevcut yargı kuruluşlarının yanına ticaret ve nizamiye mahkemeleri gibi yeni mahkemeler teşkil edilmiştir. Bu kapsamda ilk olarak dönemin ticari ilişkilerini düzenleyen kanunlaştırma faaliyetleri ve adli teşkilatlanma hakkında kurumsal iktisat nosyonu gözetilerek kısaca bilgi verilmiştir. Daha sonra Ceride-i Mehâkim'de yer alan mahkeme kayıtları vasıtasıyla söz konusu hukuki ve adli değişimin iktisadi ve ticari ilişkilere etkisi değerlendirilmiştir. Bu çerçevede mahkeme kayıtlarından elde edilen bilgilerin tasnifi ile hangi tür iktisadi ilişkilerin (ticari ve finansal) kimler arasında gerçekleştirildiği, bu kimselerin çeşitli kimlikleri (dini, mesleki, bölgesel gibi) bağlamında değerlendirilmiştir. Ayrıca ulaşılan ticari ilişki ağları sayesinde iktisadi ilişkilerde cemaatçi toplum yapısının varlığı ve hangi toplumsal kimlikte kendisini gösterdiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, Ticaret Mahkemesi, Nizamiye Mahkemesi, Ticari İlişkiler, Ceride-i Mehâkim.

Abstract

The 19th century was a period in which radical changes and transformations were experienced in every field in Ottoman history. In this period, one of the many legal regulations implemented in accordance with the meaning of the Tanzimat, derived from the root of "regulation", was the Commercial Code of 1850, which was translated from the French Commercial Code in the field of Commercial Law. Afterwards approximately 20 years later, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye was declared through the codification of Islamic law in the fields of Civil Law and Law of Obligations. In addition, some changes were made in the judicial organization in order to implement the new laws that regulate similar types of relationships. Thus, new courts such as commercial and nizamiye courts were established together with the existing judicial institutions. In this context, firstly, brief information is given about the legalization activities that regulate the commercial relations of the period and the judicial organization, considering the notion of institutional economics. Later on, the effect of legal and judicial changes on economic and commercial relations was evaluated through court records in Ceride-i Mehâkim. Within this scope, using the information obtained by the classification of court records, the types of economic relations (commercial and financial) between whom and the various identities of these people (religious, professional, regional, etc.) were evaluated. Thanks to the commercial relations networks obtained, the existence of the communal social structure in economic relations and in which social identity it manifests itself were tried to be determined.

Keywords: Identity, Commercial Court, Nizamiye Court, Commercial Relations, Ceride-i Mehâkim.

* Bu makale "19. Yüzyıl Osmanlısında Ticaret Hukukundaki Dönüşümün İktisadi İlişkilere Yansımaları: Kurumsal Bir Analiz" isimli tarafımda hazırlanan doktora tez çalışmasından türetilmiştir

Giriş

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu tarihinde sosyal, iktisadi, hukuki ve idari bünyede gerçekleştirilen pek çok kurumsal düzenleme ile beraber oldukça önemli ve kalıcı değişikliklere sahne olan bir dönemdir. Bu dönemde özellikle Tanzimat'ın ilanından itibaren Ticaret Hukuku'nun kapsamı, gelişen ve değişen ticari ağlara bağlı olarak oluşan yeni ticari ilişkileri kapsayacak ve düzenleyecek şekilde genişletilmiştir. Bu anlamda Osmanlı hukuk sisteminde gerçekleştirilen reformlar içinde en kapsamlı ve büyük değişim geçiren alanlardan biri olarak Ticaret Hukuku sahasında 1850'de Kanunnâme-i Ticaret yürürlüğe girmiştir. Ardından İslam hukukunun ilk ve en büyük kodifikasyonu olan Mecelle, yine Ticaret Hukuku yanında aynı zamanda Borçlar ve Eşya Hukuku'na temas eden hükümleri ile beraber bir Medeni Kanun olarak kitaplar hâlinde ilan edilmiştir. Bunlara ek olarak söz konusu kanunların geçerli olacağı mahkeme teşkilatında da ticaret ve nizamiye mahkemeleri gibi yeni kuruluşlar faaliyete geçirilmiştir. Dolayısıyla 19. yüzyıl Osmanlısında formel kurumların önemli bir gelişme gösterdiğini söylemek mümkün hâle gelmiştir. Bu durum kurumsal iktisat literatürünün girişimci faaliyetleri ve üretken yatırımları teşvik etmek açısından hukuk sisteminin önemi üzerine yaptığı vurguyla örtüşmektedir.¹ Kurumsal iktisat yaklaşımına göre ayrıca formel kurumlarla beraber informal kurumlar da ticari faaliyetlerin gelişiminde önemli rol oynamaktadır. Bu açıdan tüccarların birbirlerine karşı duydukları güven ve kültürel yakınlık gibi kimi unsurlar, ticari faaliyetler üzerindeki etkileri açısından değerlendirme konusu olmaktadır.² Ayrıca kimi zaman söz konusu informal kurumların formel hâle getirildiği görülmektedir. Mesela hâlihazırda faaliyet gösteren karma ticaret mahkemelerinde geçerli olan kuralların daha sonra Ticaret Kanunnâmesi ve zeyli ile kanunlaştırılması ya da zımni olarak mevcut olan "tüzel kişilik" in kavramsal olarak hukuk diline bilahare girmesi, Osmanlı iktisadi ve hukuki tarihinde buna örnek olarak gösterilebilecek uygulamalardır.³ Bu noktada hukuki değişikliğin iktisadi ilişkileri düzenleyici etkisi yanında toplumda ortaya çıkan sosyal ve iktisadi değişikliklerin de gerekli toplumsal altyapıyı sağlayarak kanunları şekillendirmedeki rolünü vurgulamakta yarar görülmektedir. Söz konusu çift yönlü etki durumu Kuran'ın neden-sonuç ilişkisinde ilişkinin iki yönlü değerlendirilmesinin daha anlamlı olacağı yönündeki açıklamaları ile de uyumludur.⁴ Ona göre 19. yüzyılda hayata geçirilen reformların biçimlendirmeye çalıştığı değişkenler arasında çift yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Zira bu değişkenlerin her biri, tamamının birbiriyle bağlantılı olduğu kurum denilen sosyal bir sistemin ögesidir. Dolayısıyla herhangi bir değişken başlangıç noktası olarak seçildiğinde mutlaka geri besleme etkileri devreye girmekte ve aksi yönde bir ilişki de ortaya çıkmaktadır. Benzer durum Güran tarafından sosyoekonomik modellerde çok sayıda faktörün karşılıklı etkisinin aynı anda devrede olduğu ön kabulü ile hareket edilmesi gerektiği şeklinde ifade edilmiştir.⁵ İşte bu çalışmada yukarıda sözü edilen hukuki düzenlemelerin etkisi, yeni kurulan mahkeme kayıtlarında yer alan davaların tarafları arasındaki ilişkiler aracılığıyla incelenecektir. Bu süreçte etkili olan enformel kurumlar ise söz konusu ticari ilişkilerde dinî kimlik açısından kimlerin ön plana çıktığı ve bunlar içinde Müslümanların payı ile yine din bazlı cemaatleşme olgusunun varlığı üzerinden değerlendirilecektir. Bu konuda literatürde yer alan bilgiler aşağıda özetlenmiştir.

¹ Zafer Toprak, *İktisat Tarihi*, haz., Sina Akşin (İstanbul: Cem Yayınevi, 1997), 33.

² Üzeyir Serdar Serdaroğlu, "Ottoman Entrepreneurial Networks And Doing Joint Business In the Balkans: Merchants, Commerce and Business Networks in the 19th Century", *International Social Sciences Studies Journal* 5(50) (2019a): 6741.

³ Mehmet Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta Basım Yayım, 2018), 224.

⁴ Timur Kuran, *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukuku'nun Rolü*, çev., Nurettin Hüseyini (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 33.

⁵ Tefik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi", *1840-1910 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, haz., Tefik Güran (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014a), 137.

Kazgan 20. yüzyılın başına gelindiğinde dahi iş hayatındaki Müslüman Türklerin payının yalnızca % 15 gibi küçük bir rakam olduğunu belirtmektedir.⁶

Keyder genellikle liman şehirlerinde yoğunlaşan, bazen ihracata yönelik yeni bir üretim türünün ortaya çıktığı süreçte gayrimüslim tüccar ve tefecilerin benzer geleneklere, dinlere ve dillere sahip olmaları sayesinde kazandıkları avantajları geliştirdiklerini belirtmektedir. Hatta bu sayede Müslüman tüccarlar, kurumsal olarak saray tarafından verilen tekel hakkı garantisine sahip olmalarına rağmen ikinci sınıf statüye düşmekten kurtulamamışlardır.⁷

Sayar, Osmanlı toplum ve ekonomisi için Tanzimat ile beraber yasallaşan kapitalizm sürecinde oluşan boşluğun Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve İtalyan asıllı Levantenler, yani daha ziyade gayrimüslimler tarafından doldurulduğunu ifade etmektedir.⁸

Kuran; Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gibi başlıca dinsel azınlıkların iktisadi modernleşme sürecinde Müslümanlara göre daha ileride konumlandıklarını belirtmektedir.⁹ Çünkü İslami ortaklık kurumu, çok sayıda insanın bir araya gelerek uzun ömürlü ticari girişimlerde bulunmasını engellemektedir.¹⁰

Serdaroğlu ve Yıldırım, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda yaşadığı kurumsal dönüşümün ticaret ve finans piyasaları tarafından şekillendirildiğini¹¹ ve bunda söz konusu iki sektör arasındaki etkileşim ile Hansonlar gibi bazı yabancı tüccar ailelerinin de önemli payı olduğunu belirtmektedir.¹² Özellikle 1850'lerden sonra Osmanlı İmparatorluğu'na yabancı sermaye girişi artmıştır. Bu durum, yabancı sermaye ile o dönemde Osmanlı başkentinde faaliyet gösteren yerleşik tüccar veya bankerler arasında görülen iş ağlarını da etkilemiştir.¹³ Söz konusu yabancı tüccar aileleri, bir taraftan uzun mesafeli ticaretle uğraşırken bir taraftan da finansal aracılık ve komisyonculuk -en azından İngiliz tüccarlar açısından- yapmışlar, hatta bu ikinci alanın daha kârlı olduğunu düşünmeye başlamışlardır.¹⁴

Quataert ve İnalçık tarım ya da sanayinin sadece Hristiyanlara ya da sadece Müslümanlara özgü alanlar oldukları şeklindeki değerlendirmeleri doğru bulmadıklarını ifade etmektedirler.¹⁵ Onlara göre 19. yüzyılda Avrupa ile olan ticaret geometrik olarak artarken Doğu ile olan ticaretin nispeten düşüşü ile beraber Osmanlı tüccar topluluğu karması da değişmiştir. Bu süreçte Osmanlı tüccarları (Müslüman ve gayrimüslim) ile yabancı tüccarlar arasındaki rekabette 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren gayrimüslim aracılardan yabancı tüccarların işlerini ele geçirdikleri ve özellikle liman şehirlerinde ön planda oldukları görülmektedir. Özellikle 1850'lerden sonra kızışan Müslüman-gayrimüslim tüccar arasındaki rekabette ise Müslüman tüccarlar, iç

⁶ Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 19.

⁷ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 51.

⁸ Ahmet Güner Sayar, "Osmanlı'da Zanaat, Ahlak, İktisat İlişkisi", *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*, haz., Ahmet Güner Sayar (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2003), 53-54.

⁹ Kuran, *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukuku'nun Rolü*, 40-43.

¹⁰ Kuran, *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukuku'nun Rolü*, 118. Buna karşılık Çizakça, 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisinde "tanzim edilmiş" (regulated) şirketler adını verdiği Osmanlı usulü birtakım yapılanmaların olduğunu, anonim şirket olarak adlandırılmaya da devlete finansman sağlayan girişimciler tarafından yüksek meblağda paraların toplandığı bu tür ortaklıklara özel sektörde ve devletin mali işlemlerinde rastlandığını iddia etmektedir (Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 119).

¹¹ Üzeyir Serdar Serdaroğlu & Kadir Yıldırım, "An Ottoman-English Merchant in Tanzimat Era: Henry James Hanson and His Position in Ottoman Commercial Life", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10(6) (2015): 939.

¹² a.g.m., 930.

¹³ Serdaroğlu, "Ottoman Entrepreneurial Networks And Doing Joint Business In the Balkans: Merchants, Commerce and Business Networks in the 19th Century", 6744.

¹⁴ Üzeyir Serdar Serdaroğlu, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Yeni İş Kolları, Finansal Piyasaların Gelişmesi, Yabancı Tüccar ve İstanbul'un Gelişimine Olan Katkıları", *Şehir ve Ticaret*, haz., M. E. Dinçer (İstanbul: Şehir Yayınları, 2021a), 234.

¹⁵ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914*, haz., Halil İnalçık & Donald Quataert, çev., A. Berktaş, S. Andıç, & S. Alper (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006), 907.

bölgelerde ve Müslümanların çoğunlukta olduğu yerlerde kendi durumlarını Osmanlı Hristiyanlarına karşı müdafaa etmeye çalışmıştır. Hatta Müslüman tüccarlar yüzyıl boyunca bazı ticaret merkezlerindeki önemli konumlarını muhafaza etmeyi başarmışlardır. Anadolu'nun iç bölgeleri ile Şam ve Halep için geçerli olan bu durum, yüzyıl sonunda Batı Anadolu için değişmiştir. Bu noktada 1870 sonrasında yabancı sermayenin artışı, demiryolu inşası, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin faaliyetleri gibi faktörlerin etkisi olduğu düşünülmektedir.¹⁶

Findley, Osmanlı burjuvazisinin etnik-dini temellerine yönelik tezlerin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu konuda en büyük sorun tüccarlarla ilgili kısımdadır. Buna göre geleneksel Osmanlı düşüncesinden sıyrılarak esnaf da tüccar kategorisine dâhil edildiğinde tüccarların gayrimüslimlerden ve memur-bürokrasinin Müslümanlardan oluştuğu yönündeki ayırım ortadan kalkacaktır.¹⁷ Ayrıca Avrupalılar, daha ziyade liman şehirleri ile bağlantı kurduklarından doğrudan gayrimüslim tüccarlar ilişki içindedirler. Ancak gayrimüslim tüccarların bağlantılı oldukları iç bölgelerdeki tüccarlardan yeterince haberdar değildirler. Bu konuda örnek olarak Arap eyaletleri ve özellikle Nablus (Filistin) örnek olarak gösterilebilir. Yani Tanzimat dönemi boyunca sorun teşkil eden konu, Müslüman bir orta sınıfın olmaması değil, bunun zayıf ve bölünmüş bir yapıda olmasıdır. Özellikle 1815-1870 arası dönemde Osmanlı ve diğer Müslüman toplumlarda fikrî ve mali sermaye ile donanmış bir Müslüman orta sınıfın ciddi gelişme kaydettiği gözden kaçırılmamalıdır.¹⁸

Müslüman bir orta sınıf tanımı¹⁹ yapan Karpat ise ayrıca bir Osmanlı tüccarlar hiyerarşisi oluşturmuştur. Buna göre en tepede uluslararası ticaretle meşgul olan ve Avrupa'dan gelen mallara aracı olan büyük dış ticaret şirketlerinin sahibi tüccarlar bulunmaktadır. Bu kesimin özellikle Osmanlı bürokrasisinin üst tabakasıyla ortaklıklar kurduğunu da belirtmek gerekmektedir. Hiyerarşide ikinci sırada perakendeci ve iç bölgelerdeki ticarete faaliyet gösteren tüccarlar yer almaktadır.²⁰ Anadolu ve Balkanlar'da Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarların dış ticaretin % 90'ını tekellerine aldıkları, iç ticaretin ise daha az bir kısmını ellerinde bulundurdukları; Selanik gibi bazı bölgelerde ise Rum tüccarların çok daha ön planda oldukları görülmektedir. Öte yandan Hristiyanların Mısır hariç Arapça konuşulan bölgelerde iç ve dış ticaretteki hâkimiyeti, Anadolu'daki kadar değildir. Hatta özellikle Irak ve Suriye'de küçük çaplı ticaret genel olarak Müslümanların elindedir.²¹

1923 öncesi dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu coğrafyanın Anadolu'dan ibaret olmadığı gerçeği göz önüne alındığında yukarıdaki değerlendirmeler daha anlamlı hâle gelmektedir.²²

Bu konuda yapılan bazı çalışmalar ise toplumsal açıdan bireycilik-cemaatçilik eğilimleri üzerine odaklanmaktadır. Başka bir deyişle hangi kimliklerin başka hangi kimliklerle daha çok iktisadi ilişki içinde bulunmayı tercih ettiğini araştırmaktadır. Bu konuda önemli değerlendirmelerde bulunan isimlerden biri olan Greif²³, Geç Ortaçağ'da yaşanan ticari genişleme sürecinde Avrupa ve Müslüman toplumlarındaki kurumların “karşılaştırmalı tarihsel

¹⁶ Bu konuda rakamlarla yapılan değerlendirmeler hakkında bk. Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914”, 956-959.

¹⁷ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, çev., G. Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011a), 119-120.

¹⁸ a.g.e., 179-180.

¹⁹ Buna göre Müslüman orta sınıf islahatçı bürokratlar ile yeni oluşan toprak sahibi sınıfı kapsamamaktadır. Bu sınıfın ayrıntıları hakkında bilgi için bk. Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, haz., G. Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015).

²⁰ Karpat, a.g.e., 43.

²¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev., C. Elitez, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 109-110.

²² Ömer Lütfi Barkan, “Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler”, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 1*, haz., H. Özdeğer (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000a), 4.

²³ Awner Greif, “Cultural Beliefs and the Organization of Society: Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies”, *Journal of Political Economy* 102(5), (2006a): 942.

analizi”nden hareketle ticari faaliyetlerde sağlanan başarıda uygarlıklar arasındaki “kültürel inanç” farklılıklarının rol oynadığını belirtmektedir. Buna göre Mağribi tüccarlar, “kolektivizm” ya da “cemaatçilik” eğilimleri ile hareket ederken Ceneviz tüccarları “bireyci” eğilimlere sahip kimseler olarak bu süreçte daha başarılı olmuştur. Rauch ve Trindade ayrıca Greif’in çalışmalarının etnik ağların, zayıf bir uluslararası yasal ortamda sözleşmelerin ihlal edilmesini caydırıcı yaptırımların toplum tarafından uygulanmasını sağlayarak uluslararası ticareti destekleyebileceği fikrini literatüre sağlam bir şekilde yerleştirdiğini ifade etmektedir.²⁴

Findley de Osmanlı toplumunun 19. yüzyılda eşitlikçi olmakla beraber bireyci değil, cemaatçi ve aynı zamanda da hiyerarşik bir yapıya sahip olduğunu belirtmektedir.²⁵ Bu paradoksal durumun sebebi ise geleneklere bağlı sosyal yapıdır ve hepsi dayanağını İslam’dan almaktadır. Ayrıca ademimerkeziyetçilik ile beraber 17. ve 18. yüzyıllarda yeniçeriler, ulema, esnaflar gibi çeşitli çıkar gruplarının hem çoğaldığını hem de bu çıkar grupları arasında ortak çıkar duygusunun kaybedildiğini ifade etmektedir.²⁶

Genç ise imalat sektöründe faaliyet gösteren esnaf örgütlerinin devletin güçlü desteği ile beraber eşitlikçi, dayanışmacı ve cemaatçi bir yapıda örgütlenmelerinin 18. yüzyılın sonlarında olduğunu ifade etmektedir.²⁷

Ortaylı da bu dönemde Osmanlı toplumunda cemaat tipi örgütlenmenin ortadan kalkması da gerilemeye başladığını, bireyleri bir araya getirenin artık dinî değil, ekonomik ve siyasal özdeşleşme olduğunu iddia etmektedir.²⁸

Sonuç olarak bu çalışma ile yukarıda bahsi geçtiği üzere konu hakkında sahip olunan farklı görüşler ve bu süreçte ortaya çıkan çelişkili görünüm sayesinde Osmanlı toplumunun değişim dinamiğinin geniş bir kuramsal ve tarihsel çerçeveye oturtulması sağlanacaktır. Bu anlamda çalışmanın amacı, yukarıda verilen bilgilerin doğruluğunun sınanması ve bu konuda yeni bilgiler ortaya çıkarılmasıdır. Söz konusu sınama yapılırken mahkeme kayıtlarından elde edilen bilgilerin kullanılacak olması da birkaç açıdan önem teşkil etmektedir.

Bunlardan ilki, Osmanlı tarihi çalışmalarında mahkeme kayıtları ya da döneme göre kadı sicilleri adı verilen ve Osmanlı Devleti’nin en köklü yargı kurumlarından biri olan şeriye mahkemelerinde tutulan kayıtların en yaygın kullanılan kaynaklar olarak tercih edilmesidir. Özellikle 1990’lardan itibaren kadı sicillerine yönelik ilgi artmıştır. Söz konusu ilgi, bu kaynaklar sayesinde tarihi çalışmalara farklı bakış açılarının getirilmesiyle yalnızca tarih değil, hukuk tarihi, sosyal tarih, hukuk antropolojisi gibi çeşitli alanların önem kazanmasından kaynaklanmıştır.²⁹ Öte yandan Kurumsal İktisat da “hukuk”u, toplumsal ve iktisadi ilişkileri şekillendiren en önemli kurumlardan biri olarak analizlerinin merkezine oturtmuştur ve hukukun tezahür yeri olan mahkeme kayıtlarının çok çeşitli belgelere dayanarak gerçekleştirilen vaka analizlerinin kaynaklarından biri olduğunu belirterek ampirik bulguların nicel ve istatistiksel yöntemlerden ibaret olmadığını ifade etmiştir.³⁰ Osmanlı iktisat tarihi kapsamında da kabul gören

²⁴ James E. Rauch & Vitor Trindade, “Ethnic Chinese Networks in International Trade”, *The Review of Economics and Statistics* 84(1), (2002): 116.

²⁵ Findley konuyu aile ilişkileri ve cinsiyet üzerinden izah etmiştir. Buna göre Osmanlı toplumunda bireyselliğin dışı vurulacağı bir ortam yoktur (Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*).

²⁶ Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, 65-66.

²⁷ Mehmet Genç, “19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, haz., Mehmet Genç (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012a), 93.

²⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 110. Ortaylı konuyu Osmanlı şehirleri üzerinden ele almıştır. Buna göre eski mahallelerde gerek Müslümanlar gerekse de gayrimüslimler için sınıf ve statü farkının izlerini taşıyan bir mekân anlayışı bulunmamaktadır. Ancak bu durum artan servetle beraber bazı semtlerde yayılmaya başlayan konak ve şık binalarda yaşamın yaygınlaşmasıyla beraber değişmiştir a.g.e., 288.

²⁹ Iris Agmon & Ido Shahar, “Theme Issue: Shifting Perspectives in the Study of Shari’ a Courts: Methodologies and Paradigms: Introduction”, *Islamic Law and Society* 15, (2008), 1.

³⁰ Awner Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons From Medieval Trade* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006b), 402.

bu görüşler, kadı sicilleri vasıtasıyla ilerlemiş ve Osmanlı hukuku ve hukuk pratiği ile ilgili bir literatür oluşmasını sağlayarak bu alanda çalışanlara hukuk ve iktisat üzerine katkıda bulunma imkânı sunmuştur.³¹ Bunun yanında kadı sicilleri haricinde Osmanlı adliye teşkilatındaki değişime dayanarak 19. yüzyılda Osmanlı hukuk sistemine dâhil olan ticaret ve nizamiye mahkemelerinin kayıtlarını kullanan çalışmalar da bulunmaktadır.³²

Mahkeme kayıtları ayrıca pek çok çalışmada belirtildiği üzere başka herhangi bir yerden edinilemeyecek bilgilerin kaynağı durumundadır. Toplumsal ve ekonomik etkileşimler, birey-devlet ilişkileri gibi pek çok konuda Osmanlı'nın gündelik yaşamına ilişkin önemli bilgiler içermektedir.³³ Bu anlamda çalışmanın ana kaynağı olan mahkeme kayıtları, diğer kaynaklara nazaran toplumsal bakış açısını en fazla yansıtan sosyal içerikli kaynaklar olması açısından önem taşımaktadır. Bu çerçevede alternatif bir yöntemsel bakış açısı kullanmayı amaçlayan bu çalışma, mahkeme kayıtlarından elde edilen bilgileri, önce istatistiki analizi mümkün kılacak tarzda sınıflandırmıştır. Ardından elde edilen veriler, çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Böylece Barkan'ın "geleneksel tarih" düşüncesinden çıkılarak iktisadi hayatın mekanizmasının çözülmesi, sosyal düzenin işlenmesini sağlayan kuvvetlerin görülmesi³⁴; Findley ve Güran'ın şahıslar yerine topluma, toplumsal gruplara ve hatta bireye odaklanması, ayrıca yeni araştırma konularına (iktisadi faaliyetler, gelirler, sosyal statüler gibi birey ve sosyal grupların maddi kültürleri, iktisadi ve toplumsal tarih) ve yeni araştırma tekniklerine (kalitatif bilgilere ek olarak kantitatif bilgi ve yöntemler - demografik ve iktisadi veriler) kapı aralanması^{35,36}; Genç'in sosyal ve iktisadi değişimin yalnızca toplumun üst tabakalarına değil, kitlelere yansıyan kısımlarına da değinilmesi³⁷ ve bu çerçevede Tunaya'nın da belirttiği üzere Osmanlı tarihinin yukarıdan aşağıya doğru değil, tam tersi aşağıdan, yani halktan yukarıya doğru bakılarak yazılması gerektiği yönündeki tavsiyeleri dikkate alınmıştır³⁸. Ayrıca Tabakoğlu'nun kurumların veya iktisadi faaliyette bulunan insan gruplarının incelenmesi şeklinde iktisat tarihinin yapılabileceği yönündeki görüşüne bağlı kalınarak iktisadi ve ticari ilişkilere ve bu ilişkilerin taraflarına odaklanılmıştır.³⁹ Bunun için yeni kurulan mahkemelerin bağlı olduğu Adliye Nezareti'nin yaygın

³¹ Bu çerçevedeki örnekler için bk. Ronald C. Jennings, "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts", *Studia Islamica* 42 (1975); Ronald C. Jennings, "Kadı, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadı and the Legal System", *Studia Islamica* 48 (1978); Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative* (New York: State University of New York Press, 1994); Zeynep Dörtok-Abacı, "Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri", *OTAM* 20 (2006); Hülya Canbakal, *Society and Politics in an Ottoman Town Ayntab in the 17th Century* (Leiden: Boston: Brill), 2007; Işık Tamdoğan, "'Sulh' and the 18th Century Ottoman Courts of Üsküdar and Adana", *Islamic Law and Society* 15(1) (2008); Metin M. Coşgel ve Boğaç Ergene "'Law and Economics' Literature and Ottoman Legal Studies", *Islamic Law and Society* 21 (2014).

³² M. Macit Kenanoğlu, "1858 Arazi Kanunnamesi'nin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002).

³³ Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam Cilt 1 Esnaf ve Loncalar, Hristiyan ve Yahudi Cemaat İşleri, Yabancılar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 17-18.

³⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 1*, haz., H. Özdeğer (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000b), 608.

³⁵ Carter V. Findley, *Kalemiden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev., G. Ç. Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011b), 17.

³⁶ Tevfik Güran, "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri", *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Haz., Tevfik Güran (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014b), 191-200.

³⁷ Mehmet Genç, "Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Dönemlendirme Meselesi", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu*, haz., Mustafa Armağan (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 326.

³⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 4.

³⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 35.

organı Ceride-i Mehâkim⁴⁰'deki mahkeme kayıtları tasnif edilmiştir.⁴¹ Tasnif sürecinde Abadan'ın da belirttiği gibi bağlı kalınan materyalin genişliği ve büyüklüğü nedeniyle malzeme kalabalığı içinde kaybolarak fikirlerin yönünü kaybetmesine engel olmak⁴² ve Barkan'ın ifade ettiği gibi ham malzemeden elde edilen bilgiyi yeni ve sistemli bir şekilde düzenleyerek o döneme kadar mevcudiyetlerinden şüphe edilmemiş yeni ilişkileri ortaya çıkarıp tarihî görüş ve anlayışı zenginleştirmek adına davanın yani ilişkinin konusu, tarafları, nerede ve hangi mahkemede⁴³ görüldüğü gibi bilgiler, çeşitli kategoriler altında sınıflandırılmıştır.⁴⁴

Çalışma, çeşitli açılardan bu konuda daha önce yapılan diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Buna göre ağları inceleyen diğer çalışmalar, Osmanlı'nın 19. yüzyıl sonundaki ülkeler arası dış ticaret ilişkilerine eğilmekte ve bu nedenle makro boyutta bir iktisadi analiz niteliği taşımaktadır. Bu çalışma ise daha ziyade bireysel ilişkilere odaklanmakta ve daha mikro düzeyde bir örnek sunmaktadır. Ayrıca bazı çalışmaların psikolojik yönleriyle aile ilişkileri ve cinsiyet üzerinden ya da kent ve mekân dokusu çerçevesinde ele aldığı cemaatçi yapı, burada iktisadi ilişkilerdeki kolektivizm olgusu açısından değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede çalışmanın bundan sonraki kısmında önce Kurumsal İktisat'ın kavramsal çerçevesi, çeşitli kurum tanımları üzerinden değerlendirilecektir. Ardından yine Kurumsal İktisat bakış açısıyla "kurumsal çevre" kapsamında 19. yüzyıl Osmanlısında Ticaret Hukuku alanında hayata geçirilen kurumsal düzenlemelere yer verilecek, daha sonra yine bu bağlamda adli teşkilatlanma, yine Kurumsal İktisat terimlerinden "Kuruluşlar" başlığı altında incelenecektir. Çalışmanın son kısmında ise önce Kurumsal İktisat'ın "formel kurumlarla beraber informal kurumlar da ticari faaliyetlerin gelişiminde önemli rol oynamaktadır."⁴⁵ şeklindeki yaklaşımından hareketle ziraat ve sanayiden sonra üçüncü bir sektör olarak nitelendirilen ve ziraatçilerle şehir esnafları arasında veya bölgeler arasında mal ve hizmet mübadelesinin gerçekleştirildiği⁴⁶ bir ilişkiler kümesi olan ticaret üzerine inceleme yapılabilmesi için toplumsal güvenin tesisinin ve cemaatçi toplumsal yapının mevcudiyetinin sorgulanması adına yeni kurulan ticaret ve nizamiye mahkemelerinde görülen ticari içerikli mahkeme kayıtlarından elde edilen bilgiler, değerlendirmede kullanılacak veriler halinde tasnif edilecektir. Ardından mahkemeye yansıyan ticari içerikli anlaşmazlıkların konusu ve tarafları, borç-alacak, ticari ortaklıklar gibi

⁴⁰ Ceride-i Mehâkim 22 Nisan 1873 yılında yayımlanmaya başlamış, 1875 yılında verilen aranın ardından 1879'da tekrar faaliyete geçerek bu isimle 1901 yılına kadar yayın hayatına devam etmiş bir süreli yayındır (1154 sayı). Daha sonra ismi Ceride-i Mehâkim-i Adliye olarak değiştirilen yayın organı 1908 yılına kadar yayımlanmayı sürdürmüştür (698 sayı) (Hulusi Yavuz, "Ceride-i Mehâkim", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7 (İstanbul, 1995), s. 408-409). Adliye Nezareti'nin tetkik ve idaresinde yayımlanan Ceride-i Mehâkim'in amacı, "halkın nizamiye mahkemelerinde görülen davalarda verilen hükümlere güvenini artırmaktır". Bu amaçla yürürlüğe giren yeni kanun ve nizamnameler ile "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti Celilesi'nde görülen davalar için mahkemeden verilen mazbata ve ilamlar"ın burada yayımlanması uygun görülmüştür. Bu sayede nizamiye mahkemelerindeki işleyişin herkesçe bilinmesi sağlanacaktır (Ceride-i Mehâkim, 1873, s. 2; Ceride-i Mehâkim, 1873, s. 6). Ayrıca hâkimler, savcılar, avukatlar, kâtipler gibi nizamiye mahkemesi personeline günlük işlemlerinde yardımcı olunacaktır (Avi Rubin, "British Perceptions of Ottoman Judicial Reform in the Late Nineteenth Century: Some Preliminary Insights", *Law & Social Inquiry* 37(4) (2012), 1005). Ceride-i Mehâkim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Halime Alkan, "Bir İktisat Tarihi Kaynağı Olarak Ceride-i Mehâkim", *Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine Yazılar*, haz., M. N. Aydın, (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022) 205-244.

⁴¹ Üst mahkeme kararlarının ne kadarına Ceride-i Mehâkim'de yer verildiği konusunda net bir bilgi olmamasına rağmen usulî mülahazaların yer aldığı davaların daha fazla olması, editörlerin bu yöndeki tercihlerinde reformcuların istekleri doğrultusunda hareket ettiklerini düşündürmektedir (Avi Rubin, "Legal Borrowing and Its Impact on Ottoman Legal Culture in the Late Nineteenth Century Continuity and Change", *Continuity and Change* 22(2), (2007): 292). Bu durum örneklem seçimi bağlamında Ceride-i Mehâkim'deki mahkeme kayıtlarının kullanımını sorunlu hale getirmemektedir.

⁴² Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", 609.

⁴³ Ceride-i Mehâkim'de yer alan mahkeme kayıtları, Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye adı verilen üst kuruma gelen temyiz davalarıdır. Bu nedenle söz konusu kayıtlar, yalnızca merkez İstanbul veya çevresinden ya da herhangi bir bölgeden değil, Osmanlı'nın geniş coğrafi sınırları içine dâhil olan pek çok yerden gelen anlaşmazlıklardır.

⁴⁴ Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", 609.

⁴⁵ Serdaroğlu, "Ottoman Entrepreneurial Networks And Doing Joint Business in the Balkans: Merchants, Commerce and Business Networks in the 19th Century", 6741.

⁴⁶ Mehmet Genç, "Kalkınma Meselemize Tarihi Bir Yaklaşım", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, haz., Mehmet Genç (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2012b), 340.

işlem ve ilişki türleri (kurumsal iktisadın kavramsal araçları) ve dini, mesleki, coğrafi kimlikler gibi bu ilişkileri kuran unsurlar (kurumsal aktörler olarak dini ve etnik kimlik ile mesleki ve coğrafi sınıflama) açısından değerlendirilecektir. Bu sayede bir ilişkiler kümesi olan ticaret veya diğer bir deyişle ticari ağlarda faaliyette bulunan kurumsal aktörler, özellikle de Müslüman kimliğinin varlığı ve boyutu ortaya koyulmuş olacaktır. Ayrıca karşılıklı ilişkilerin daha ziyade kimler arasında gerçekleştiği, Osmanlı toplumunda önemli bir kimlik tanımı olan “cemaatler” açısından değerlendirilecektir. Böylece literatürde bu konuda verilen bilgiler ve yapılan değerlendirmeler de tekrar gözden geçirilmiş olacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve: Kurumlar

Kurumlar, ticari faaliyet ve ilişkilerin izini sürmek ve ayrıntılarını tespit etmek açısından oldukça önemlidir. Bunun nedenlerinden biri, kurumların toplumdaki ya da iş çevrelerindeki bireyler, farklı topluluklar ve meslek grupları arasındaki ilişkiyi tesis ediyor veya şekillendiriyor olmalarıdır. Bir diğeri, kurumların gerektiğinde formel ve informel prosedürlere dayalı olarak ilişkileri yeniden düzenlemeleridir. Bu nedenle kurumları, iş ağlarını, aktörleri ve firmaları kapsayan ticari faaliyetlerin iktisadi etkileri ile birlikte değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.⁴⁷ Bu çerçevede son yıllarda yapılan çalışmalarda iktisatçılar ve iktisat tarihçileri, iktisadi gelişmeye katkısı bağlamında kurumsal değişim ile siyasi, ticari ve sosyal iş ağlarının rolü üzerinde durmaktadır.⁴⁸

Kurumsal iktisadın tarihsel seyri içinde geliştirilmiş pek çok kurum tanımı bulunmaktadır. Veblen tarafından bireylerin içinde yaşadıkları toplumlardan etkilenen varlıklar olarak⁴⁹ “düşünce alışkanlıkları ve ilkeler” olarak tanımlanan kurumlar⁵⁰, kültür alışverişinde de etkili olmakta ve bu yönüyle ticari girişimin kültürel yönü, ekonomik durumla son derece yakından ilintili bir faktör olarak değerlendirme dışında bırakılmamalıdır.⁵¹ North tarafından “bir toplumda oynanan oyunun kuralları” olarak tanımlanan kurumlar; anayasa, yasa, tüzük ve yönetmelikler, mülkiyet hakları, sözleşmeler gibi formel (insanlar tarafından koyulan kurallar) ve gelenekler, sosyal normlar ya da davranış normları gibi informel (bir toplumda yaşayan insanların günlük hayatlarındaki davranış biçimlerini etkileyen bir dizi kaide ve teamüller) olarak ikiye ayrılmaktadır.⁵² Kurumlar, gündelik hayatı belirli bir yapıya kavuşturarak belirsizliği azaltmaktadır. Bu anlamda insan etkileşimlerinin bir nevi rehberidir.⁵³ Özellikle North’un analizinin kurumların ve kurumsal analizin iktisat tarihinde önemli bir yere sahip olmasında büyük pay sahibi olduğu görülmektedir. North’un kurumsal iktisadi analizini gerçekleştirirken kullandığı bazı kavramlar, kurumsal çevre, kurumsal düzenlemeler, kurumsal aktörler, kurumsal araçlar, kuruluşlar, kurumsal faktörler (sözleşmeler, işlem maliyetleri, mülkiyet hakları) gibidir. Knight tarafından “sosyal etkileşimleri yapılandıran bir dizi kural” olarak tanımlanan kurumların kurum hâline gelebilmesi için söz konusu kuralların toplumun üyeleri tarafından paylaşılması gerekmektedir.⁵⁴ Dolayısıyla Knight daha ziyade toplumun temelini oluşturan informel sosyal

⁴⁷ Üzeyir Serdar Serdaroğlu, “Institutional-Legal Crisis And Commercial Transformation in the 18th Century: British Levant Company Merchants in the Balkans”, *Proceedings of CEHR IV* (2019b): 32-33.

⁴⁸ Rauch & Trindade, a.g.m., 116.; Adam Przeworski, “The Last Instance: Are Institutions the Primary Cause of Economic Development?”, *European Journal of Sociology* 45(2) (2004): 129-164; Despina Vlami, “Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartolomew Edward Abbott, the “Father of the Levant Company” in Thessaloniki”, *The Historical Review/La Revue Historique* 6 (2009): 165-188.

⁴⁹ Thorstein B. Veblen, “The Instinct of Workmanship and the Irsomeness of Labor”, *The American Journal of Sociology* (1898): 190.

⁵⁰ Thorstein B. Veblen, *The Instinct of Workmanship and the State of the Industrial Arts* (New York: Macmillan, 1918), 131.

⁵¹ Thorstein B. Veblen, *The Theory of Business Enterprise* (New York: The Perfect Library, 1994), 4.

⁵² Douglass C. North, “Economic Performance Through Time”, *The American Economic Review* 84(3) (1994): 360.

⁵³ Jack Knight, *Institutions and Social Conflict* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 1.

⁵⁴ a.g.e., 2-3.

sözleşmeler, gelenekler, normlar, kurallar ve haklar ağının gelişim ve değişim süreçleri ile ilgilenebilmektedir. Ona göre formel kurumların temelinde informal kurumlar bulunmaktadır.⁵⁵

Daha çok kurumların ilişkisel boyutu ile ilgilenen Granovetter ise kullandığı “gömülülük” kavramı ile bireylerin içinde yaşadıkları toplumdan bağımsız olarak yorumlanamayacağını, sosyalleşmiş insan eylemi olarak değerlendirilmesi gereken davranışların büyük ölçüde toplumda mevcut ve süregelen sosyal ilişkiler tarafından belirlendiğini ve şekillendiğini ifade etmektedir.⁵⁶ Bu açıdan sosyal ilişkilerin iktisadi analizlerden çıkarılmasına karşıdır ve kısaca iktisadi davranışın insan ilişkileri ağı içinde gömülü olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Granovetter gömülülük argümanını, ilişki ağlarının ya da sosyal yapının güven tesis etmedeki ve suiistimalleri engellemedeki rolleri üzerinden geliştirmiştir. Buna göre toplumsal açıdan iktisadi hayatta duyulan güven ortamının oluşmasından sorumlu olan, kurumsal düzenlemeler veya toplumsal olarak kabul görmüş “genelleşmiş ahlak ilkeleri”nden ziyade sosyal ilişkilerdir. Bir toplumda tanıdık bireylerle işlem yapma veya ilişki kurma konusundaki yaygın tercih, bireylerin sorunların çözümü için bu tür kurumsal düzenlemelere ya da genelleşmiş ahlak ilkelerine dayanmaktan memnun olmadığı şeklinde yorumlanabilir.⁵⁷ Ancak sosyal ilişkiler, gerçekte güven ve güvenilir davranış için gerekli koşullar olmalarına rağmen bunları güvenceye almak için yeterli değildir.⁵⁸

Hodgson ise kurumları “sosyal etkileşimleri yapılandıran yerleşik ve yaygın sosyal kurallar sistemi” olarak tanımlamaktadır.⁵⁹ Bu nedenle kurumlara dil, para, hukuk, ağırlık ve ölçü sistemleri, sofrada adabı ve firmalar (ve diğer kuruluşlar) gibi örnekler vermektedir. Kurumlar açısından önemli olan bir diğer nokta, kurumların sosyal etkileşimleri nasıl yapılandırdığıdır. Kurumlar davranışları hem kısıtlamakta hem de etkinleştirmektedir.⁶⁰ Hodgson son olarak tüm kurumsal ortaya çıkış hikâyeleri için kişilerarası iletişim gerektiğini savunmaktadır. Ona göre Eski (Orijinal) Kurumsal İktisatçıların iddia ettiği gibi bilginin kurumdan bireye aktarımı, bireyin iletilen duygusal verilerin anlamını ve değerini öğrendiği eş-uzun süreli bir kültürleşme süreci olmaksızın imkânsızdır. Bu süreç, Yeni Kurumsal İktisatçıların tarafından ihmal edilmiştir.⁶¹

Greif’in kurum tanımı ise literatürde geçerli pek çok alternatif tanımı bütünleştirmeye yöneliktir.⁶² Buna göre kurum, bir kurallar, inançlar, normlar ve birlikte (sosyal) davranış düzenliliği yaratan organizasyonlar (kuruluşlar) sistemidir.⁶³ Toplumlar birbirinden farklı birtakım “teknik olmayan” özelliklere sahiptir. Yaygın bir kullanımla kurum olarak adlandırılan bu özelliklere yasalar ve yaptırım yöntemleri, mülkiyet haklarını tahsis etme ve güvence altına alma yolları ile yolsuzluk ve güven seviyeleri örnek olarak gösterilebilir.⁶⁴ Kurumlar, davranış etkileyen en önemli unsurlardır. Kurumlar, içinde buldukları toplumun üyelerinin paylaştığı ve içselleştirdiği kültürel ve sosyal dünyayı yansıtmakta, toplumun sosyal ve kültürel mirasıyla şekillenmekte ve aynı zamanda onu şekillendirmektedir.⁶⁵ Greif ayrıca sosyal ve iktisadi, siyasi ve yasal kurumlar arasında ayırım yaparak sosyal ve iktisadi kurumların siyasi (politik) ve yasal

⁵⁵ a.g.e., 19.

⁵⁶ Mark Granovetter, “Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness”, *American Journal of Sociology* 91(3) (1985): 481-484.

⁵⁷ Kişisel alışverişlerde akrabalık bağları, dostluk, kişisel sadakat ve tekrarlanan ilişkiler, katılımcıların davranışlarını sınırlamada rol oynamakta ve maliyeti düşürmektedir. Aksi durumda mübadelenin işlem maliyetleri daha pahalı hale gelmektedir (Douglass C. North, “Ideology and Political/Economic Institutions”, *Cato Journal* 8(1) (1988): 19).

⁵⁸ Granovetter, a.g.m., 489-491.

⁵⁹ Geoffrey M. Hodgson, “What Are Institutions?”, *Journal of Economic Issues* XL(1) (2006): 1-2.

⁶⁰ Geoffrey M. Hodgson, “Institutional Economics: Surveying the ‘Old’ and The ‘New’”, *Metroeconomica* 44(1) (1993): 45.

⁶¹ Geoffrey M. Hodgson, “Institutional Economics into the Twenty-First Century”, *Studi e Note di Economia* XIV (2009): 9.

⁶² Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons From Medieval Trade*, 4.

⁶³ a.g.e., 30.

⁶⁴ a.g.e., 5.

⁶⁵ a.g.e., 379-380.

(hukuki) kurumlar üzerindeki etkisini vurgulamaktadır.⁶⁶ Buna göre iktisadi kurumlar, iktisadi aktörler arasındaki etkileşimleri yönetmekte; siyasi kurumlar, siyasi karar verme sürecinde etkili olmakta ve yasal kurumlar ise sözleşmeye dayalı ilişkiler ile “güç” kullanımını düzenlemektedir.⁶⁷ Greif’in kurum ile beraber kullandığı bir diğer önemli kavram “muamele” ya da “işlem” (transaction)’dir. İşlem, mal gibi somut ya da sosyal tutum ve bilgi gibi soyut şeylere benzer şekilde, bir varlığın bireyler veya diğer sosyal birimler arasında transferini ifade eden bir eylemdir.⁶⁸ Öte yandan Greif, iktisatta kurumsal analizin “sosyolojik dönüşümün” bir parçası olduğunu ifade etmekte⁶⁹ ve buna bağlı olarak kurumsal analizlerin kültürel ve sosyal faktörler dâhil edilerek genişletilmesi gerektiğini iddia etmektedir.⁷⁰ Bu çerçevede oyun teorisi ve vaka analizi metodlarını kullandığı⁷¹ analizinin kapsamını kültürel, sosyal ve örgütsel faktörleri içerecek şekilde genişleterek geliştirdiği perspektifin “sosyoekonomik” olduğunu belirtmektedir.⁷² Greif ayrıca kurumsal analizlerde formel kurullarla beraber informal kurulların da incelenmesi, yani formel kurulların informal kurullarla tamamlanması gerektiğini savunarak bütünlleştirici bir analiz önermekte ve bunu gerçekleştirmektedir. Yine kurumsal analizin gelişmesi için analizlere sosyal sermaye, sosyal altyapı gibi unsurların da dâhil edilmesi gerektiğini belirterek ampirik analizlerin yapılmasını önemsemektedir. Bu anlamda kendi analizinin bir diğer yönü olan karşılaştırmalı ve tarihsel kurumsal analizle, etkileşimde bulunan bireylerin mikro düzeydeki davranışlarını etkileyen kurumsal unsurları inceleyerek buna katkıda bulunmaya çalışmaktadır.⁷³

Sonuç olarak iktisadi meselelere yönelik kurumsal bakış açısı geliştirmek, bir taraftan çok boyutlu sosyal olayları iktisadi, hukuki, siyasi gibi çeşitli açılardan birbirinden ayrı inceleme gücünü ortadan kaldırarak sosyoloji, psikoloji, siyaset bilimi, hukuk gibi bilim dallarını bir arada tutan disiplinler arası bir yaklaşım oluşturmak açısından önem taşımaktadır ve böylece olayların farklı boyutları beraber değerlendirilebilmektedir.⁷⁴ Diğer taraftan insan davranışlarını yönlendiren pek çok faktörü, formel ve informal kurumları ve bu arada sosyal ağları ya da ilişkileri dikkate almayı gerektirmektedir. Yine söz konusu kurumların işleyişinin, birbirleriyle olan ilişkilerinin, muamelat (işlem) kalıplarının tarihsel olarak değerlendirilmesi de önemi çokça vurgulanan bir başka noktadır. Örneğin Toynbee’nin tanımına yer vererek “toplumu, birbirleriyle ilişki içindeki bireylerin faaliyetlerinden oluşan bir grup” olarak tanımlamaktadır ve buna göre sosyal olgunun bireyler arasındaki anlamlı ilişkilerden ibaret olduğunu söylemektedir.⁷⁵

2. Kurumsal Çevre: 19. Yüzyıl Osmanlısına Genel Bakış

19. yüzyıl Osmanlı tarihi için siyasi, iktisadi, sosyal ve hukuki gibi pek çok alanda önemli kurumsal değişim ve dönüşümlerin yaşandığı son derece hareketli bir dönemdir.⁷⁶ Özellikle birçok kırılmaya sebep olan Tanzimat Fermanı ile beraber⁷⁷ bu çok boyutlu değişim sürecinde yine özellikle hukuki cephede önemli adımların atıldığı görülmektedir.⁷⁸ Bu dönemde 1839’da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayun’un hemen ardından “Tanzimat” tabirinin “reorganizasyon”

⁶⁶ Awner Greif & Murat İyigün, “Social Organizations, Risk-sharing Institutions, and Economic Development”, *Institutions and Comparative Economic Development*, haz., Timur Kuran (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 60.

⁶⁷ a.g.m., 48.

⁶⁸ Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons From Medieval Trade*, 383.

⁶⁹ a.g.e., 4.

⁷⁰ a.g.e., xv.

⁷¹ a.g.e., 4.

⁷² a.g.e., 22.

⁷³ Awner Greif, “Historical and Comparative Institutional Analysis”, *The American Economic Review* 88(2) (1998): 80.

⁷⁴ Coşkun Can Aktan & Tarık Vural, “Eski Kurumsal İktisat”, *Kurumsal İktisat Kurulları, Kurumlar ve Ekonomik Gelişme*, haz., C. C. Aktan (SPK Yayını, 2005), 16-17.

⁷⁵ Halil İnalçık, “Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür”, *Doğu Batı Makaleler I*, haz., Ş. Korkusuz, & Z. Uygurer (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010), 104.

⁷⁶ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 416.

⁷⁷ Üzeyir Serdar Serdaroğlu & Kadir Yıldırım, “İstanbul’un Ansiklopedileri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8(16) (2010): 594.

⁷⁸ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 3.

anlamını karşılayacak şekilde kanunlaştırma hareketleri başlatılmıştır.⁷⁹ Ayrıca söz konusu kanunlaştırmalarla işleyişi sağlamak üzere adli teşkilatlanma yapısı da yeniden düzenlenmiş ve çeşitlendirilmiştir.⁸⁰

Bu çerçevede 1840 yılından itibaren başlayan kanunlaştırma süreci, bir yandan Avrupalı devletlerin kanunlarının tercüme edilmesi, diğer yandan İslam hukuku hükümlerinin kanun hâline getirilmesi şeklinde iki koldan yürümüştür.⁸¹ Buna göre Batı hukukunda iktibas yoluyla Osmanlı hukukuna kazandırılan kanunlar kronolojik olarak 1850 Ticaret Kanunnâmesi (Ticaret-i Berriye Kanunnâmesi), 1858 Ceza Kanunnâmesi, 1860 Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret, 1861 Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi, 1863 Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi, 1879 Usul-i Muhâkemat-ı Cezaiyye Kanunu, 1879 Usul-i Muhâkemat-ı Hukukiyye Kanunu şeklinde sıralanabilir. Yine kronolojik olarak 1840 ve 1850 Ceza Kanunu, 1858 Arazi Kanunnâme, 1868-1876 Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, 1917 Hukuk-ı Aile Kararnâmesi ve 1917 Usul-i Muhâkeme-i Şer'iyeye Nizamnâmesi ise İslam hukuku bağlantılı yerli kanunlardır.⁸² 1850 tarihli Ticaret-i Berriye Kanunnâmesi, 1860 tarihli Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret, 1861 tarihli Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi, 1863 tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi karma mahkemelerde uygulanan kanunlardır ve bu kanunlar, Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi hariç imparatorluğun sona ermesine kadar bütün ticaret mahkemelerinde uygulanmaya devam edilmiştir. Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi ise 1879 yılına kadar bütün ticaret mahkemelerinde uygulanmıştır.⁸³⁸⁴

3. Kurumsal Düzenlemeler: Formel Hukuki Değişiklikler

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde hayata geçirilen pek çok kurumsal düzenleme arasında kanunlaştırmalar oldukça önemli bir yere sahiptir. Tanzimat dönemi, hukuken yenileşme çalışmaları olarak başlamış ve bu süreç devletin sona ermesine kadar sürmüştür. Bu dönemde pozitif hukukun belli kurallar altında sistemli bir şekilde düzenlenmesi anlamında “kanunlaştırma” kavramı ilk kez tanınmış ve yerleşmiştir.⁸⁵ 18. ve 19. yüzyılda serbest ticareti kolaylaştırıcı nitelikteki kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı Devleti'nin kapitalist dünya ekonomisi ile bağ kurma çabası ise bu dönemde hukukun en fazla ticaret alanında türetilmesine neden olmuştur.⁸⁶ Yine bu bağlamda İslam hukukundan ilk kopuş da Ticaret Hukuku sahasında yaşanmıştır.⁸⁷ 1850 yılında ilan edilen Ticaret Kanunnâmesi'nde⁸⁸ Fransız hukuku etkilidir.⁸⁹ Bundan yaklaşık 20 yıl sonra ilk kitabı neşredilen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye⁹⁰ ise İslam

⁷⁹ Ortaylı, a.g.e., 126.

⁸⁰ Musa Gümüüş, “Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları”, *Tarih Okulu* XIV (2013): 189.

⁸¹ Abdullah Demir, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2011), 54.

⁸² Velidedeoğlu, a.g.e., 39.

⁸³ M. Macit Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2005), 62.

⁸⁴ Tanzimat döneminde kamu ve özel hukuk alanında yapılan kanunlaştırmalara dair önemli çalışmalar ve konuya dair bir bibliyografya için bk. Mustafa Şentop, “Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dengesi* 3(5) (2005): 666-670.

⁸⁵ Ekrem Buğra Ekinci, *Hukukun Serüveni* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2011), 317.

⁸⁶ Bahadır Apaydın, “Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi” (Doktora Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, 2009), 158.

⁸⁷ Yasin Yılmaz, *Son Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi Batıcı Perspektiften Bir İnşa Denemesi* (İstanbul: Bir Yayıncılık, 2018), 213.

⁸⁸ Ticaret Kanunnâmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Velidedeoğlu, a.g.e.; Fikri Gürzumar & Tekin Gürzumar, *Kanunnâme-i Ticaret ve Zeyilleri* (Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 1962); Coşkun Üçok & Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi* (Ankara: Savaş Yayınları, 1991); Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020).

⁸⁹ Üçok & Mumcu, a.g.e., 275.

⁹⁰ Mecelle hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Üçok & Mumcu, a.g.e.; Coşkun Üçok & Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi 2. Cilt Özel Hukuk* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996); Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle* (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1973); Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyatı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fak. Yayınları, 1986); Hulusi Yavuz, “Ahmet Paşa ve Mecelle'nin Tedvini”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-*

hukukunun kodifikasyonudur ve özel hukukun Medeni Hukuk ve Borçlar Hukuku sahalarını kapsamaktadır.⁹¹ Bu anlamda fıkıhın kanunlaştırılmasına bütünüyle dünya işleriyle alakalı, dinî alandan kolaylıkla çıkarılması mümkün olan muamelat hukuku ile başladığını söylemek mümkündür. Böylece Mecelle, Müslüman tebaa açısından dini anlamda bağlayıcı şeriat kurallarını içermesi, Müslüman olmayan tebaa açısından ise devlet anlamında bağlayıcı kanun olması açısından meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.⁹² Öte yandan Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle kimler için geçerli olacakları konusunda değilse de içerikleri itibarıyla farklı alanlara hitap etmek üzere çıkarılmıştır. Ancak dönemin koşulları içinde bazı davalara ortak müdahale imkânı sunabilmekte ve alternatif oluşturabilmektedir.

4. Kuruluşlar: Yeni Mahkemeler

19. yüzyılda pek çok alanda meydana gelen değişim furçasının hukuki alandaki yansımalarının bir diğer boyutu, yargı teşkilatındaki değişikliklerdir. Söz konusu değişiklikler, yeni yargı kuruluşlarının teşkili şeklinde gerçekleştirildiğinden Kurumsal İktisat literatüründeki “Kuruluşlar” başlığına tekabül etmektedir. Yargı teşkilatının en geniş bölümünü oluşturan mahkemeler ise hukukun uygulanması için ihtiyaç duyulan mecralardır.⁹³ Mahkemeler, ayrıca kanunlaştırma hareketlerini hazırlayıcı ve takviye edici yönleriyle de bu kapsamda oldukça önemli roller üstlenmektedir.⁹⁴

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat dönemine kadar şeriye mahkemeleri, cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemeleri olmak üzere 3 tip mahkeme görev yapmaktadır.⁹⁵ Bunun yanında Divan-ı Hümayun gibi çeşitli üst merciler ya da özel olarak kurulan divanlar gibi farklı adli mekanizmalar da kullanılmaktadır.⁹⁶ Tanzimat döneminde yeni kurulan ticaret ve nizamiye mahkemeleri⁹⁷ ile beraber Osmanlı Devleti’ndeki ilk derece mahkemelerinin sayısı beşe çıkmıştır.⁹⁸ Alanları sırasıyla ticaret ile hukuk ve ceza davaları olmak üzere sınıflandırılan bu mahkemeler, Tanzimat öncesinin aksine birden fazla üyeye sahip “toplu hâkimli” mahkemelerdir. Yeni kurulan mahkemelerle beraber aynı alanda faaliyette bulunan tüm mahkemelerin yetki alanlarının belirlenmesi adına çeşitli tarihlerde çok sayıda düzenleme yapılmış olmasına rağmen bu konuda istenen ölçüde netlik sağlamak mümkün olamamıştır.⁹⁹ Bu durum ticaret ve hukuk davaları ile beraber ticaret, nizamiye ve şeriye mahkemeleri için de geçerli hâle gelmiştir. Buna göre çalışmada mahkemeler arasındaki bu alan belirsizliği, hukuki terminoloji ile ticaret ve hukuk davalarının, başka bir deyişle ticari içerikli davaların seçilmesi yoluyla aşılması çalışılmıştır.

1895) *Semineri 9-11 Haziran 1995* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997); Ahmed Akgündüz & Said Öztürk, 700. *Yılında Bilinmeyen Osmanlı* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000); Ekinci, *Hukukun Serüveni*; Demir, a.g.e.

⁹¹ Üçok & Mumcu, a.g.e., 275.

⁹² Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 225-226.

⁹³ Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2004), 15.

⁹⁴ Velidedeoğlu, a.g.e., 66.

⁹⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 174.

⁹⁶ Akgündüz & Öztürk, a.g.e., 418.

⁹⁷ Ticaret ve nizamiye mahkemeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Reşit Belgesay, *Tanzimat ve Adliye Teşkilatı* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940); Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993); Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri “Ottoman Securities”* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001); Mehmet Âkif Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996); Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*; Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*; Apaydın, a.g.e.; Akmandar Demirci “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ticaret Mahkemelerinin Kuruluşu ve İstanbul Örneği” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013).

⁹⁸ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2017), 123.

⁹⁹ Velidedeoğlu, a.g.e., 68.

5. İktisadi İşlemler - İlişkiler: Ceride-i Mehâkim'deki Mahkeme Kayıtları Üzerine Bir İnceleme

5.1.Kurumsal Aktörler ve Kimlik

Kimlik, pek çok boyutu ve açıklayıcı gücü sayesinde psikoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, antropoloji, hukuk ve tarih gibi birçok alanda benimsenmiş merkezî bir kavramdır.¹⁰⁰ Batı dillerinde Latince idem (aynı) kökünden türeyen identité-identity olarak ve Türkçede “kim?” yani “kimlensin?” sorularından hareketle kullanılan kimlik konusunda¹⁰¹ uzun bir tarihsel dönem boyunca “bağlı olunan grup” belirleyici unsur olmuştur.¹⁰² Bu açıdan bir özdeşlik, mensubiyet ve aidiyet göstergesi olan kimlik, geleneksel toplumlarda etnik, din, cinsiyet, aile gibi temel kimlik grupları ile betimlenmiş¹⁰³ ve kolektif düzeyde ele alınmıştır. Antropolojik ve sosyolojik çalışmalarda etnik kimlik olarak tanımlanan kolektif kimlik ise sosyal, siyasi, kültürel ve dil özelliklerine göre ortak bir insan topluluğunu ifade etmek üzere daha ziyade kolektif bir geçmişe atıfta bulunacak şekilde kullanılmaktadır.¹⁰⁴

Akerlof ve Kranton, her toplumsal bağlamda kişilerin kim oldukları hakkındaki görüşlerinin, kendilerinin ve diğer kişilerin nasıl davranacaklarına ilişkin inançlarıyla bağlantılı olduğunu ve bu görüşlerin ekonomilerin işleyişinde önemli roller oynadığını belirtmektedir.¹⁰⁵ Bu nedenle kimliğin iktisadi analize dâhil edilmesi sayesinde pek çok iktisadi soruna çözüm sunabilmek adına yeni bir bakış açısı geliştirmenin mümkün olduğunu savunmaktadır.¹⁰⁶ Örneğin tüketim ve tasarruf davranışı, çalışma ilişkileri ve emeklilik kararları, politik ekonomi, demografi, örgütsel davranış gibi pek çok meselede kimliğin iktisadi sonuçlar üzerinde belirleyici konumda olduğu görülmektedir.¹⁰⁷ Onlara göre kimlik kavramı, bir toplumsal bağlam içinde gelişmektedir. Bu anlamda kimlik tanımında kullanılan çeşitli psikolojik ve sosyolojik standartlar - grup içi ve grup dışılık¹⁰⁸, özdeşleşme, kendini gerçekleştirme, sosyal kategori gibi - oluşturulmakta ve bunlar genişletilmiş bir ekonomik analiz yapılmasına imkân tanımaktadır. Buna göre kimliğin kullanım alanlarından biri, kişinin sosyal kategori tanımıdır ve cinsiyet (kadın veya erkek), ırk (siyah veya beyaz), meslek (yönetici veya işçi) kimlikleri buna örnek olarak gösterilmektedir.¹⁰⁹

Bu çalışmada Ceride-i Mehâkim'in 1873-1875 yılları arasındaki ilk döneminde yayımlanan 159 sayı ve tekrar yayımlanmaya başlandığı tarih olan 1879 yılından itibaren 1881'e kadar yayımlanan 127 sayı incelenmiştir. Ardından bir çeşit kontrol grubu mahiyetinde derginin bu isimle son yayım yılı olan 1901-1902 yılları arasında yayımlanan 29 sayı da incelenmiştir.¹¹⁰ Derginin sözü edilen sayılarında esasen konusu ticaret olan, başka bir ifadeyle ticari ilişki ağlarının kurulduğu davalar ile mahkemede karara bağlanamamış bazı ihtilaf konularının ilgili

¹⁰⁰ George A. Akerlof & Rachel E. Kranton, “Economics and Identity”, *The Quarterly Journal of Economics* CXV(3) (2000): 716.

¹⁰¹ Mehmet Ali Kılıçbay, “Kimlikler Okyanusu”, *Doğu Batı Kimlikler* (23) (2003): 155-156.

¹⁰² Ahmet Ulvi Türkbağ, “Kimlik, Hukuk ve Adalet Sorunu”, *Doğu Batı Kimlikler* (23) (2003): 209-210.

¹⁰³ Nuri Bilgin, *Evenselcilik ve Farklılık Geriliminde Kolektif Kimlik* (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1999), 83.

¹⁰⁴ a.g.e., 60-63.

¹⁰⁵ George A. Akerlof & Rachel E. Kranton, *Kimlik İktisadi Kimliklerimiz, İşimizi, Ücretimizi ve Refahımızı Nasıl Şekillendiriyor?*, Çev. C. Madenci (Ankara: Efil Yayınevi, 2016), 8.

¹⁰⁶ Akerlof & Kranton, “Economics and Identity”, 717.

¹⁰⁷ Akerlof & Kranton, “Economics and Identity”, 748.

¹⁰⁸ Akerlof kimliğin rolü ve bireylerin kim olmak istedikleri sorusuna verdikleri yanıtlara göre baskın kültüre uyum sağlayan bir kimlik seçiminin toplum tarafından benimsenmedeki payı üzerinde durmaktadır (George A. Akerlof, “Behavioral Macroeconomics and Macroeconomic Behavior”, *The American Economic Review* 92(3) (2002)).

¹⁰⁹ Akerlof & Kranton, “Economics and Identity”, 749.

¹¹⁰ Sayılardaki azalma, belgenin zaman içinde geçirdiği haftalık çıkış süresi, sayfa sayısı ve yazının boyutu gibi fiziki özellikleri yanında içeriğinde meydana gelen değişikliklerden de etkilenmiştir. İlk dönemde ilk 7 sayı 8 sayfa, daha sonraki 79. sayı 16 sayfa olarak çıkarılmış, ardından sayılar tekrar 8 sayfaya düşürülmüştür. 1901-1902'de yayımlanan sayılar da 8 sayfadan oluşmaktadır. Ayrıca belgede yer alan davaların uzunluklarının giderek kıaldığı görülmektedir. Bunun yanında basım tarzında meydana gelen değişiklikler de göze çarpmaktadır. Örneğin derginin 1879 yılında tekrar yayımlanmaya başlamasıyla beraber, çıkarılma amacının da bir parçası mahiyetinde tamim, kanunname, nizamname gibi çeşitli düzenlemelere daha fazla yer verilmiştir.

mercilere danışılması neticesinde elde edilen hükümleri ifade eden “mezkûre” değerlendirmeye alınmıştır (bundan sonra kısaca “dava” olarak kullanılacaktır). Bu anlamda 1873-1875 yılları için 483, 1879-1881 yılları için 130 ve 1901-1902 yılları için 125 kayıt okunmuştur. Ardından söz konusu kayıtlar, gerek Ceride-i Mehâkim’in kendi tasnifinden¹¹¹ yararlanılarak gerekse de çalışma kapsamında oluşturulan analitik çerçeveye bağlı olarak çeşitli başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Buna göre temel sınıflandırma mahkeme kayıtlarında taraf olan kimliklerin ve kayda konu olan işlem türlerinin tespitidir. Yapılan bu tasnifin ayrıntılarına aşağıdaki başlıklar altında yer verilmiştir.

5.1.1. Osmanlı’da Kimlik ve Toplumsal Dengeler

Dünya genelinde Fransız İhtilali’ne kadar kimlik normu olan din¹¹², İslami açıdan 7. yüzyıldan itibaren kimlikle beraber sosyal statünün de kapsayıcı bir göstergesi hâline gelmiş ve yine bu dönemden itibaren Müslüman ve Müslüman olmayanlar, farklı hak ve sorumluluklara sahip olmuştur.¹¹³ Osmanlı toplumu için de geçerli olan bu durum, Tanzimat döneminden itibaren değişmeye başlamış ve söz konusu dönemde yeni etnik ve dinî kimlikler yanında, yeni sınıfsal kimlikler anlamında da yeni sosyal topluluklar ortaya çıkmıştır.¹¹⁴ Bu süreçte ayrıca kanun önünde eşitlik konusunun gündeme gelmesiyle hukuki olarak Müslim-gayrimüslim ayrımına dayanmayan yeni bir yapı inşa edilmeye çalışılmıştır. İşte çalışmada hukuki yapıda meydana gelen bu değişimle beraber yeni hukuki mekanizmalar aracılığıyla elde edilen bilgiler sayesinde iktisadi ve ticari uyumsuzluklara bağlı olarak karşı karşıya gelen çeşitli kimliklerin ilişkilerdeki boyutuna ulaşmaya çalışılacaktır. Bu noktada belgenin sağladığı veriler ölçüsünde etnik kimlikten ziyade din, belirleyici kimlik normu olarak kabul edilecek ve kurumsal aktörler olarak dinsel grupların iktisadi ve ticari hayattaki rolü ve payı değerlendirilecektir.

5.1.1.1. Dinî Kimlik

Osmanlı İmparatorluğu geniş toprakları ve evrensel şekli altında, kurucu ve hâkim unsur Türkler olmak üzere çeşitli kitleleri ve milletleri barındırmış bir devlettir.¹¹⁵ Osmanlı topraklarında Osmanlı hukuku kapsamında ikamet eden insanlar, dinlerine ve tabi oldukları devlete göre Müslümanlar, zimmiler ve müste’menler olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktadır.¹¹⁶ İslam devletlerinde hâkim unsur Müslümanlardır, gayrimüslimler ise azınlık statüdedirler. Azınlık grup herhangi bir etnik grubu belirtmemektedir. Gayrimüslimlerin devletle olan ilişkilerinin hukuki temeli, onlarla yapılan zimmet anlaşmalarına dayanmaktadır. Zimmet anlaşmalarına taraf olarak İslam devleti tebaası hâline gelen gayrimüslimlere aynı zamanda “zimmi” de denilmektedir.¹¹⁷ İslam hukukuna göre dârülharp vatandaşlarından ticaret, ziyaret veya ibadet amacıyla geçici bir süre için “emân” (izin) verilerek İslam ülkesine giren gayrimüslimlere “müste’men” (ecnebi, yabancı) denir ve müste’menler hukuken büyük ölçüde zimmilerle benzer statüdedir.¹¹⁸ Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçte Kanûn-i Esâsî vatandaşlık mefhumunu Müslim, zimmi, müste’men üçlüsünden çıkarmış; Osmanlı ülkesinde

¹¹¹ Söz konusu kıyaslama alanları ile ilgili olarak Ceride-i Mehâkim’in bazı sayılarında bizzat belgenin kendisi davaları çeşitli açılardan sınıflandırmıştır. Buna göre davalar öncelikle davanın çeşidi (ilk kez dilekçe verilmesi ya da var olan bir iddiaya itirazda bulunulması anlamında) ile davacının ve davalının tabiiyetleri (Devlet-i Aliye, Osmanlı tebaası, yabancı tebaa) açısından tasnif edilmiştir. Ardından dava türleri başlığı altında iltizam, emlak tasarrufu, icar ve isticar, ikraz ve istikraz, kefalet, alım ve satım, rehin, emanet ve çeşitli davalar olarak sınıflandırılmıştır (Ceride-i Mehâkim, 1879, s. 166-167).

¹¹² Bedri Gencer, *Gelenekten Modernliğe Osmanlı* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 229.

¹¹³ Kuran, *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukuku'nun Rolü*, 45.

¹¹⁴ Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, 132.

¹¹⁵ Tunaya, a.g.e., 1.

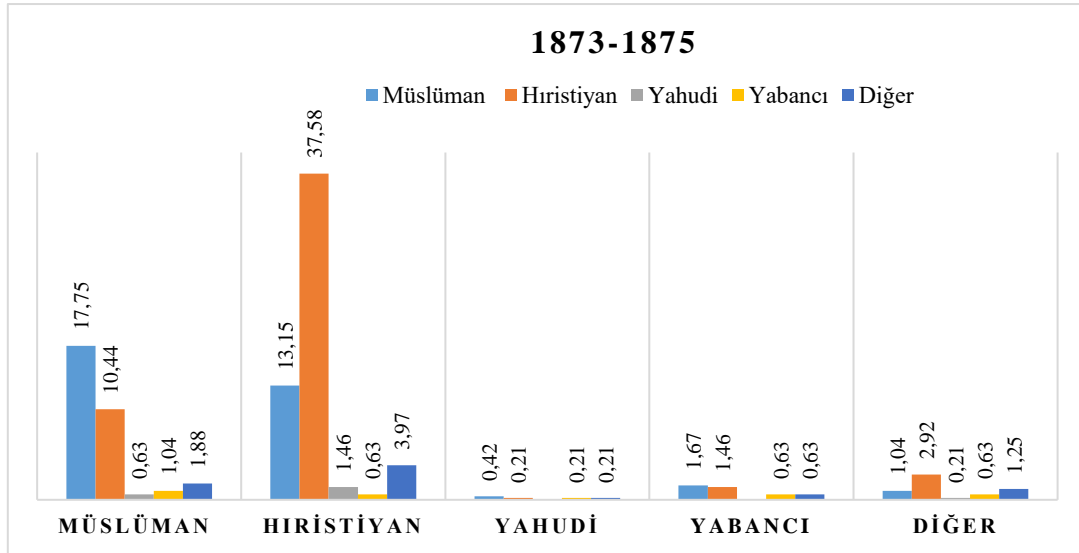
¹¹⁶ Akgündüz & Öztürk, a.g.e., 430.

¹¹⁷ Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, 229-230.

¹¹⁸ Ekinci, *Hukukun Seriveni*, 333.

herkes (Müslüman, Hristiyan, Yahudi) eşit şekilde Osmanlı sayılmıştır. Tamamen Müslüman olan Türklerin hâkim unsur olma vasfı, bu tarihten itibaren ortadan kalkmıştır.¹¹⁹

Aşağıda yer alan grafiklerde dava taraflarının kimlikleri, isimlerinden hareketle temelde Müslüman, gayrimüslim ve yabancı olarak sınıflandırılmıştır. Findley'in de belirttiği gibi Osmanlı dünyasında adlar, etnik-dinsel kimliğin diğer İslam ülkelerinde olduğundan çok daha açık göstergeleridir.¹²⁰ Kimlik belirleyen bir etken olarak köklü bir etkiye sahip olan din, ad seçimini de barındırmaktadır. Ayrıca var olan birçok iş ve sosyal ağ türü arasında etnik ağlar, ampirik araştırma için ağ üyelerini tanımlamanın çok daha kolay olması avantajına sahiptir.¹²¹ Ancak Hristiyanlarda etnisite bilgisinin olmaması, Ermeni ve Rumları bir arada gruplandırmayı zorunlu hâle getirmiştir. Benzer şekilde Müslümanlarda da etnisite bilgisine yer verilmediği görülmektedir. Yahudiler için ise durum farklıdır. Yahudi olduğu bilgisine yer verilen kayıtlarda Yahudiler ayrıca tasnif edilmiş ve Yahudi milletinin de iktisadi hayattaki konumunu değerlendirebilmek adına bu kısımda Hristiyan ve Yahudi gayrimüslim Osmanlı tebaası birbirinden ayrılmıştır. Daha sonra Yahudi kimselerin sayısının düşük olması nedeniyle grafiksel gösterimde de büyük bir paya sahip olmadığına anlaşılması üzerine ilerleyen kısımlarda Hristiyan ve Yahudiler tek başlık altında "gayrimüslim" olarak kategorileştirilmiştir. Grafikte "Diğer" kategorisinde yer alanlar ise kurumlar, resmî devlet görevlileri, toplu hâlde davalara taraf olan karye (köy) ahalipleri ve kimlik bilgileri ya da daha doğru bir ifade ile dinî aidiyetleri tespit edilemeyen kişilerdir.

Şekil 1. 1873-1875 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri

Yukarıdaki grafikte 1873-1875 arası dönemde görülen davalarda Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve yabancıların kimlerle ilişki kurdukları gösterilmektedir. Buna göre ilk sırada % 37,5 oranıyla Hristiyanların birbirleri ile kurdukları ilişkiler gelmektedir. Dolayısıyla bu tablo en azından Hristiyanların iktisadi hayattaki öncü rolüne işaret etmektedir. Bunu ikinci sırada Müslümanların kendi aralarındaki ilişkileri takip etmektedir. Bu durum her iki unsur için de cemaatleşme olgusunun bir göstergesi olarak yorumlanabilmektedir. Öte yandan Müslümanların Hristiyanlarla ve Hristiyanların Müslümanlarla olan ilişkileri dikkate alındığında söz konusu karma ilişkilerin boyutunun toplamda Müslümanların kendi aralarındaki ilişkilerinden daha yüksek olduğu görülmektedir. Yahudilerin taraf olduğu davaların sayıca azlığı ise grafikteki görünürlüklerinin de çok az olması ile neticelenmiştir.

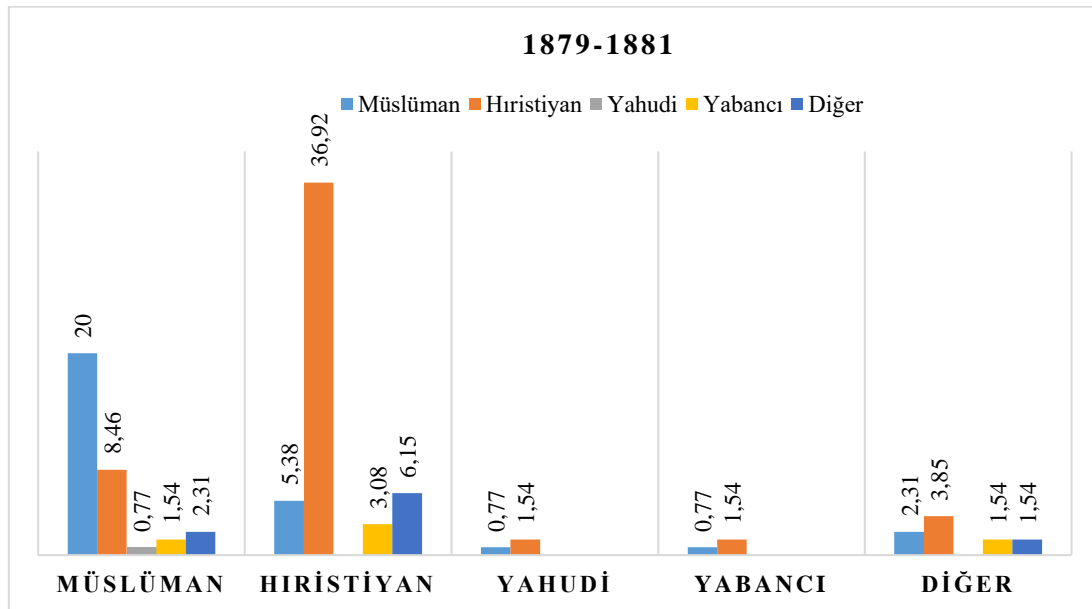
¹¹⁹ Akgündüz & Öztürk, a.g.e., 435.

¹²⁰ Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, 94.

¹²¹ Rauch & Trindade, a.g.m., 116.

Yahudilerin en fazla ilişki kurduğu kimseler, Müslümanlar olmuştur. Yabancılar ise Yahudilere nazaran daha fazla varlık gösterebilmiştir. Yabancıların davacı oldukları toplam 21 davadan 8’inde davalı taraf Müslümanlardır. Bu davaların 7’sinde yabancılarla Hristiyanlar karşı karşıyadır. Bunlar içinde en çok ilişki kurulup aynı zamanda ihtilaf da yaşanan ülke Fransa’dır. İran ve Rusya hariç diğer ülke tebaaları, yaklaşık aynı sayıda davada taraf olmuştur. Son olarak kurumlar ve resmî devlet görevlilerinin iktisadi hayattaki yerini göstermesi açısından “Diğer” kategorisinin taraf olduğu davalarda kumpanyeler¹²², Hazine-i Celile ve Bank-ı Osmani ile olan anlaşmazlıkların öne çıktığı göze çarpmaktadır.

Çalışmada ayrıca kimliğin bir diğer boyutu olarak cinsiyet, kadının ekonomik hayattaki varlığını ölçebilmek amacıyla değerlendirilmiştir. Buna göre kayıtlarda yer alan kadın kimlikleri, bazen erkek bir vekil yardımıyla ihtilaflarını çözüme kavuştururken bazen de direkt kendileri davalarda taraf olmuş, zaman zaman miras davalarında hem kendileri hem de küçük yaşta çocukların vârisleri olarak bulunmuştur. Buna göre değerlendirilen ilk dönem için 483 davada davacısı kadın olan 26 dava, davalısı kadın olan 38 dava bulunmaktadır ve 4’ünde iki taraf da kadındır. Söz konusu davalar incelendiğinde Müslümanların Müslüman kadınlarla ve gayrimüslimlerin de gayrimüslim kadınlarla daha fazla ilişki kurdukları görülmekle beraber Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişki düzeyinin de diğerlerine çok yakın seyrettiğini belirtmek gerekmektedir.

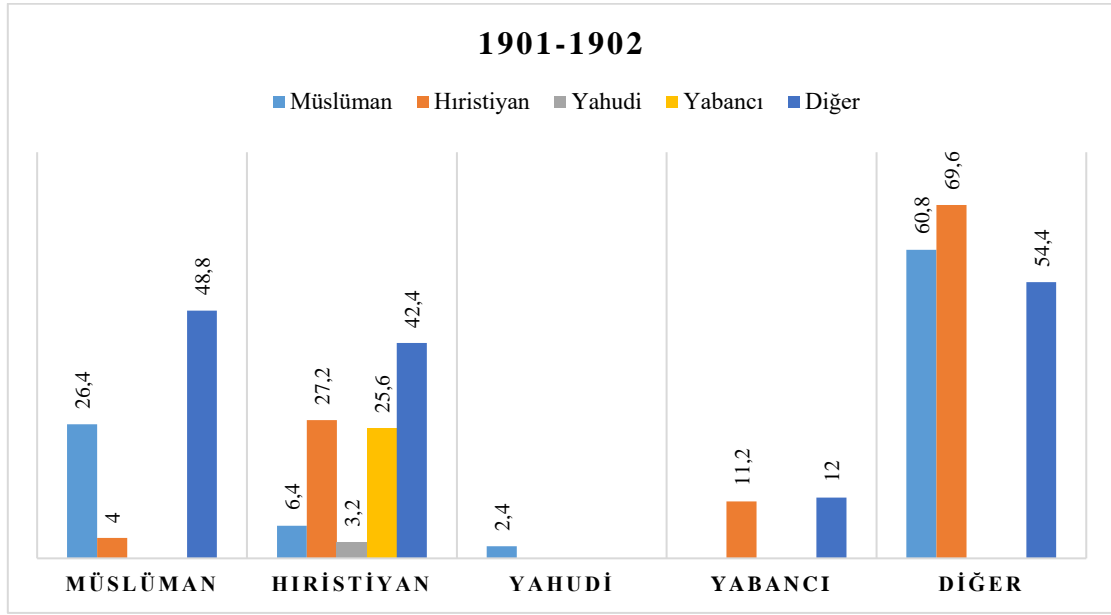
Şekil 2. 1879-1881 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri

Yukarıdaki grafikte 1879-1881 arası dönemde görülen davalarda yine Müslümanların daha ziyade kendi aralarında ilişki kurdukları görülmektedir. Bir önceki döneme benzer şekilde Hristiyanların kendi aralarındaki ilişki düzeyleri ise diğer tarafların ilişki düzeylerinden daha yüksektir. Bu dönemde Müslümanların Hristiyanlarla ve Hristiyanların Müslümanlarla kurdukları ilişkiler bir önceki döneme kıyasla azalma göstermiştir. Bu dönemde ayrıca Yahudilerin ilişkilerdeki varlığı bir miktar artmakla beraber yine düşük seyretmiştir. Yabancılar ve “Diğer” kategorisinde değerlendirilenlerin ilişkilerinde ise sırasıyla bir miktar düşüş ve bir miktar artış yaşanmıştır. Söz konusu ilişkilerde daha fazla taraf olan yabancılar, Avusturya Devleti tebaası ile Yunan Devleti tebaası olmuştur. Bu dönemde ayrıca daha fazla ve daha farklı kurumların ilişkilere taraf olduğu görülmektedir. Sözü edilen kurumlar arasında Hazine ilk

¹²² Kumpanye: Şirket; vapur, demiryolu, kumpanyesi; anomin kumpanye; isimsiz şirket (Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki* (İstanbul: İkdam Matbaası, 1899).

sırada gelmektedir. Bununla beraber Şehremaneti, Şirket-i Hayriye, Hazine-i Hassa Şahane Nezareti, Dar-ı Şurâ-yı Askerî gibi çeşitli kurumlar da taraf olarak yer almıştır. Davalarda taraf olarak kurumların varlığı, her ne kadar kurumlar daha ziyade davacı olsalar da aynı zamanda bu kurumlara dava açılabilme ihtimalini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Bu dönemde yine kadının ekonomik hayattaki varlığı ayrıca incelendiğinde kadınların taraf olduğu işlemlerin düzeyi, bir önceki döneme göre oransal olarak artış göstermiştir (130 davada davacıların kadın olduğu 14, davalıların kadın olduğu 26 dava tespit edilmiştir). Ancak bu dönemde diğer dönemden farklı olarak Müslüman kadınların ilişkilerdeki ağırlığının diğer kadın kimliklerine göre daha fazla olduğu görülmektedir.

Şekil 3. 1901-1902 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri

Yukarıdaki 1901-1902 arası dönem grafiği Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve yabancıların daha ziyade kimlerle ilişki kurdukları gösterilmektedir. Ancak bu tablo, diğer dönemlerden farklı bir görünüm sergilemektedir. Buna göre ilk olarak Müslümanların kendi aralarında kurdukları ilişkinin payının daha önce de olduğu gibi yüksek seyrettiği görülmektedir. Fakat Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ilişki düzeyi, önceki dönemlere göre çok daha düşüktür. Bu kısımda dikkat çeken bir diğer nokta, Müslümanların “Diğer” kategorisinde yer alan kurumlarla girdikleri yüksek ilişki düzeyleridir. Bu dönemde Hristiyanların kendi aralarında kurdukları ilişkilerin payı ile Hristiyanların Müslümanlarla kurdukları ilişki oranları düşmüştür. Ayrıca yine Hristiyanların da kurumlarla ve yabancılarla tesis edilen ilişkilerinin oranı yükselmiştir. Yine bu dönemde Yahudilerin işlemlerdeki varlığının, sayı ve oran olarak daha da düştüğü göze çarpmaktadır. Bu dönemde diğer unsurların onlarla kurdukları ilişki oranlarının yüksek olmasından da anlaşıldığı üzere “Diğer” kategorisi fazlasıyla ön plandadır. Söz konusu kategorinin gerek Müslüman ve Hristiyanlarla, gerekse de kendi aralarında taraf oldukları dava sayıları önceki dönemlere göre daha yüksektir. Bu dönemde Ziraat Bankası ve şubelerinin işlemlerde taraf olarak yer alması, davalardaki kurum sayısını artırmıştır. Maliye Hazine-i Celilesi ve kumpanyeler ise konumunu diğer dönemlerdekine benzer şekilde sürdürmektedir. Ayrıca Reji İdaresi ismi de bu dönemde taraf ve kurum olarak göze çarpmaktadır. Yabancılarla olan davalara bakıldığında Yunan devleti tebaası kimselerle olan ilişkilerin diğer dönemlere göre daha belirleyici olduğu görülmektedir.

Bu dönemde kadınların taraf olduğu davaların oranı, bir önceki döneme göre bir miktar artmış, ilk döneme göre ise oldukça yükselmiştir (Toplam 125 davada davacıların kadın olduğu 24 ve davalıların kadın olduğu 15 dava görülmüştür.). Söz konusu yüksek rakamlar içinde birbirlerine yakın düzeylerle Müslüman kadınların Müslüman unsurlarla, gayrimüslim kadınların gayrimüslim unsurlarla kurdukları ilişkiler ön plandadır. Karma davaların sayısı ise diğer dönemlere göre oldukça düşmüş görünmektedir.

5.1.1.2.Mesleki Kimlik

Sosyal sınıf, kişiler arasında ekonomik ve ekonomik olmayan birtakım farklılıklara dayanarak geliştirilmiş bir olgudur. Ekonomik temelli farklılıklarda belirleyici olan maddi kaynakların mülkiyeti ve kontrolü, çalışma şartları, gelir, meslek gibi koşullardır. Ekonomik olmayan farklılıklar ise kişiler arasındaki siyasi, sosyal ve kültürel düzeydeki farklılaşmaları ifade etmektedir. Sosyal sınıf ile bazı açılardan benzer içeriklere sahip bir diğer olgu ise “sosyal statü”dür. Sosyal statü daha ziyade kişilerin toplumdaki mesleki konumlarına veya bağlı oldukları aile, cemaat, aşiret gibi topluluklar kanalıyla elde ettikleri mevkiye dayanmaktadır ve o toplumda mevcut kültürel değerler ve normlara göre söz konusu mevki için tanımlanan unvan, prestij gibi kriterlerle ifade edilmektedir.¹²³ Buna göre incelenen dönemlerde yukarıda sözü edilen kimlikler için elde edilebilen ek bilgiler ölçüsünde Müslümanların ve gayrimüslimlerin mesleki nitelikleri ve buradan hareketle sosyal konumları değerlendirilecektir. Ancak burada birkaç olası değişkeni içermesi nedeniyle sınıflandırılmaya daha müsait olan din ve cinsiyet gibi kimlik belirleyicilerinden farklı olarak meslek verilerinin fazlaca çeşitlilik göstermesi dolayısıyla tasnifinin daha zor olduğu ve bu sebeple de daha genel ölçülerde yapıldığı belirtilmelidir.

1873-1875 yılları arasında Müslümanların mesleklerinde epeyce farklı örneklerle beraber (hatta bu nedenle sayıca belirli bir çoğunluğa ulaşmak zorlaşmıştır) resmî görevler ön plana çıkmıştır. Bunlar dışında tüccar ve esnaf (özellikle kasaplık) olanların sayısı da az değildir. Gayrimüslimlerde meslek bilgisi yer alan kayıtlardan edinilen bilgiye göre tüccar, Avrupa tüccarı, sarraf, bakkal, kasap, terzi, köşe sarrafı, tahsildar, poliçeci en çok meşgul olunan mesleki uğraş alanlarıdır. Buna göre gayrimüslimlerin ilk sırada yer alan sarraf ve tüccarlar yanında çeşitli esnaf kimlikleri ile birbirinden farklı zanaat ve ticaret faaliyetlerini yerine getirdikleri görülmektedir.

1879-1881 arasındaki davalarda Müslümanlar içinde meslekleri belli olanların sayısı, gayrimüslimlere göre daha azdır. Bunlar içinde de resmî görevler ile tüccarlık yaklaşık aynı sayıdadır. Gayrimüslimlerde ise ticaretle uğraşanlar ile sarraf, poliçeci, banker gibi parasal ve finansal işleri yerine getirenlerin sayısı fazladır. Esnaf arasında da terzi ve ebniye kalfası mesleklerinin ön planda olduğu görülmektedir.

1901-1902 döneminde ise Müslümanlarda yine resmî görevleri olanlar da (özellikle askerî görevler) bulunmakla beraber tüccar ve esnaf kimliklerine ilişkin bilgi yer alan daha fazla mahkeme kaydı bulunmaktadır. Gayrimüslimler içinde ise yine diğer dönemlere benzer şekilde tüccar başta olmak üzere sarraf ve poliçeci meslekleri ön plandadır.

Yukarıda sözü edilen tarafların mesleki konumlarının davalarda ihtilafı oldukları kişilere karşı bir ayrıcalık kazandırıp kazandırmadığı yine başka bir çalışmanın konusudur.

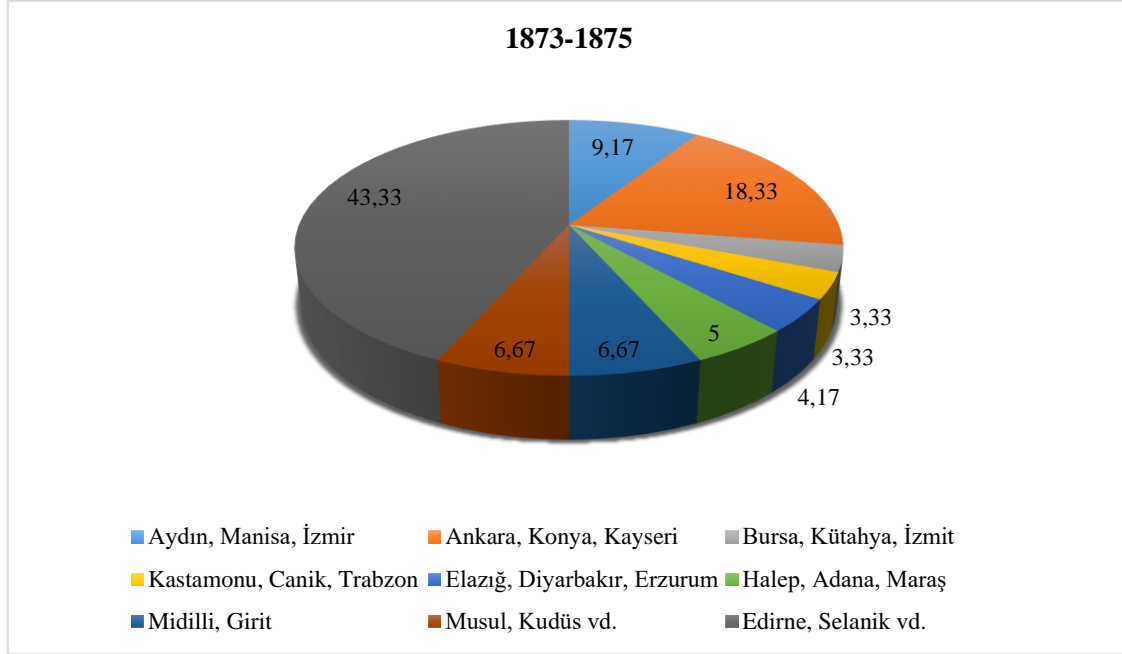
5.1.1.3.Coğrafi Kimlik

Bölgesel sınıflandırma yukarıdaki bölümlerde sözü edilen kimliklerin geniş Osmanlı coğrafyasında daha çok hangi bölgelerde ticari ve iktisadi faaliyetlerde bulduklarını ortaya

¹²³ Sibel Kalaycıoğlu, “Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme”, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, haz., Mehmet Zencirkıran (Bursa: Dora, 2013), 10.

koymayı amaçlamaktadır. Bu noktada temyiz edilen ilamın geldiği yerin belli olduğu dava kayıtları kullanılarak ulaşılan sonuçlar kısaca aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

Buna göre tüm dönemler için geçerli olan bir olgu, davaların büyük kısmının Dersaadet mahkemelerinden temyize gelip orada görüldüğüdür. 1873-1875 döneminde temyize gelen davalar içinde nereden geldikleri belli olan 360'ından 240'ı Dersaadet'e aittir. Bu rakam, oransal olarak % 66,67'ye tekabül etmektedir. Dersaadet'te görülen davalarda en yüksek oranlara gayrimüslimlerin kendi aralarında kurdukları ilişkilerde ulaşılmıştır. Gayrimüslimlerin Müslümanlarla ve Müslümanların Müslümanlarla kurdukları ilişkiler ise sırasıyla ikinci ve üçüncü sırada gelmektedir. Bu dönemde Dersaadet dışından temyize gelen 120 davanın bölgeleri ve bu bölgelerin ağırlıkları ise aşağıdaki grafikte yer almaktadır.

Şekil 4. 1873-1875 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davaların Bölgeleri

Yukarıdaki şekilde görülen yer tasnifinde kimi zaman illerin bağlı oldukları vilayetler¹²⁴ esas alınmış, kimi yerde de coğrafi yakınlıktan yararlanılmıştır.¹²⁵ Bu kararda belirleyici olan, bazı illerin tek tek ayrı vilayetler olarak teşkilatlandırılmış olmalarına rağmen az sayıda kişinin taraf olması ve az sayıda davanın görülmesi nedeniyle gösterimde etkinlikten uzaklaşma endişesidir. Tablodan da görüldüğü üzere en yoğun faaliyet alanı Edirne, Selanik vd. olarak isimlendirilen Rumeli bölgesi olmuştur. Faaliyet yoğunluğu açısından ikinci sırada yer alan Ankara, Konya, Kayseri bölgesinde en yüksek pay Kayseri'ye ait bulunmaktadır. Bunun ardından sırasıyla Aydın, Manisa, İzmir; Midilli, Girit ile Musul, Kudüs vd., Halep,

¹²⁴ Tanzimat'ın ilanından 25 sene sonra klasik eyalet sistemi yerini vilayet sistemine bırakmıştır (Tabakoğlu, a.g.e., 185).

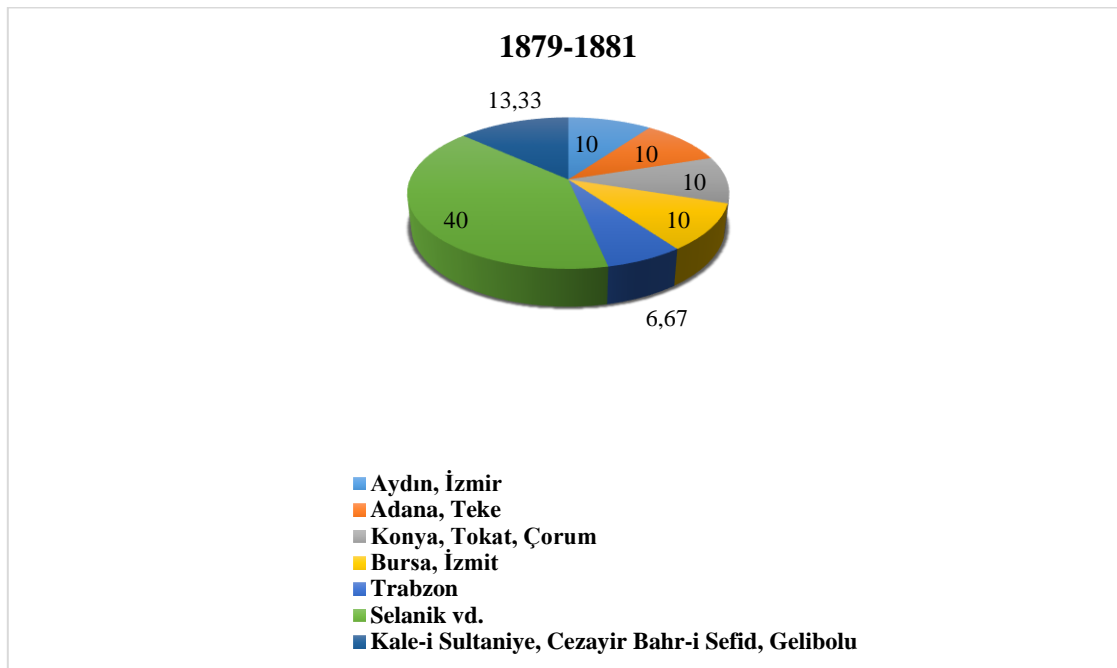
¹²⁵ Aydın, Manisa, İzmir Aydın Vilayeti dâhilindedir. Midilli Sancağı Cezayir Bahr-i Sefid Vilayeti sınırları içine dâhil olmasına ve Girit Eyaleti ayrı bir eyalet olmasına rağmen bir arada değerlendirilmiştir. Elazığ, Diyarbakır, Erzurum ayrı vilayetler olmalarına rağmen coğrafi bölge nedeniyle birlikte değerlendirilmiştir. Edirne, Selanik vd. olarak gösterilen bölgede bunlar haricinde Manastır, Debre, Delvine, Kandiyeye, Ergiri, Permedi, Yanya, Balçık, Tulca, Tuna, Varna, Niş, Şumnu, Rusçuk yer almaktadır. Musul, Kudüs vd. bölgesinde bunlar yanında Musul, Kudüs, Suriye, Beyrut, Trablusgarp, Arabistan bulunmaktadır. Kayseri sancağı Ankara Vilayetine bağlı, Konya Vilayeti ise ayrı bir vilayet olarak teşkilatlıdır. Bursa ve Kütahya beraberce Hüdavendigâr Vilayeti kapsamındadır. İzmit Sancağı ise Dersaadet'e bağlı bulunmakla beraber, Dersaadet baş başına değerlendirmek adına bu bölgeye dâhil edilmiştir. Canik Trabzon Vilayeti'ne bağlıdır ve Trabzon ve Kastamonu ayrı vilayetler olarak teşkilatlandırılmış olmalarına rağmen Karadeniz bölgesinin bir arada değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Maraş Sancağı Halep Vilayeti'ne bağlıdır ve Halep ile Adana Vilayetleri ayrı vilayetler olarak teşkilatlandırılmıştır.

Adana, Maraş; Elazığ, Diyarbakır, Erzurum ve Kastamonu, Canik, İzmit ile Bursa, Kütahya, İzmit gelmektedir.

Aydın, Manisa, İzmir bölgesinde; Midilli ve Girit'te; Elazığ, Diyarbakır, Erzurum'da gayrimüslimlerin daha fazla ilişki kurduklarını söylemek mümkündür. Edirne, Selanik vd. olarak belirtilen Rumeli bölgesi diyebileceğimiz illerde gayrimüslimlerle beraber kurumların daha yoğun ilişki içinde oldukları gözlenmektedir. Musul, Kudüs vd. bölgesinde ise Müslümanların payı daha fazladır. Bunlar dışındaki bölgelerde; Ankara, Konya, Kayseri bölgesi; Bursa, Kütahya, İzmit yöresi; Kastamonu, Canik, Trabzon yöresi; Halep, Adana, Maraş'ta Müslümanlarla gayrimüslimlerin aynı oranda yer aldıkları görülmektedir.

1879-1881 yılları arasında 130 kayıt içinde yeri belli olan 58 tanesi Dersaadet olarak kayıtlıdır (% 44,6). Bu dönemde de en yüksek oranlar yine gayrimüslimlerin kendi aralarında kurdukları ilişkilerde tespit edilmiştir. Burada yine ikinci sırada gayrimüslimlerin bu defa Müslümanlarla kurdukları ilişki oranının geldiği görülmektedir. Bu dönemde Müslümanların kendi aralarındaki ilişki düzeyinin ise bir miktar düştüğü gözlenmektedir. Öte yandan yine gayrimüslimlerin bu defa "Diğer" kategorisi ile olan ilişkilerindeki artış da dikkat çekmektedir. Bu kategoride yer alan taraflar arasında kurum olarak Şirket-i Hayriye'nin daha çok davaya taraf olduğu görülmektedir. Yine bu kategoride yer alan yabancılar ise İngiliz ve Yunan'dır.

Bu dönemde Dersaadet dışından temyize gelen 30 davanın bölgeleri ile bu bölgelerde görülen ilişkilerin tarafları ise aşağıdaki gibidir:

Şekil 5. 1879-1881 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davaların Bölgeleri

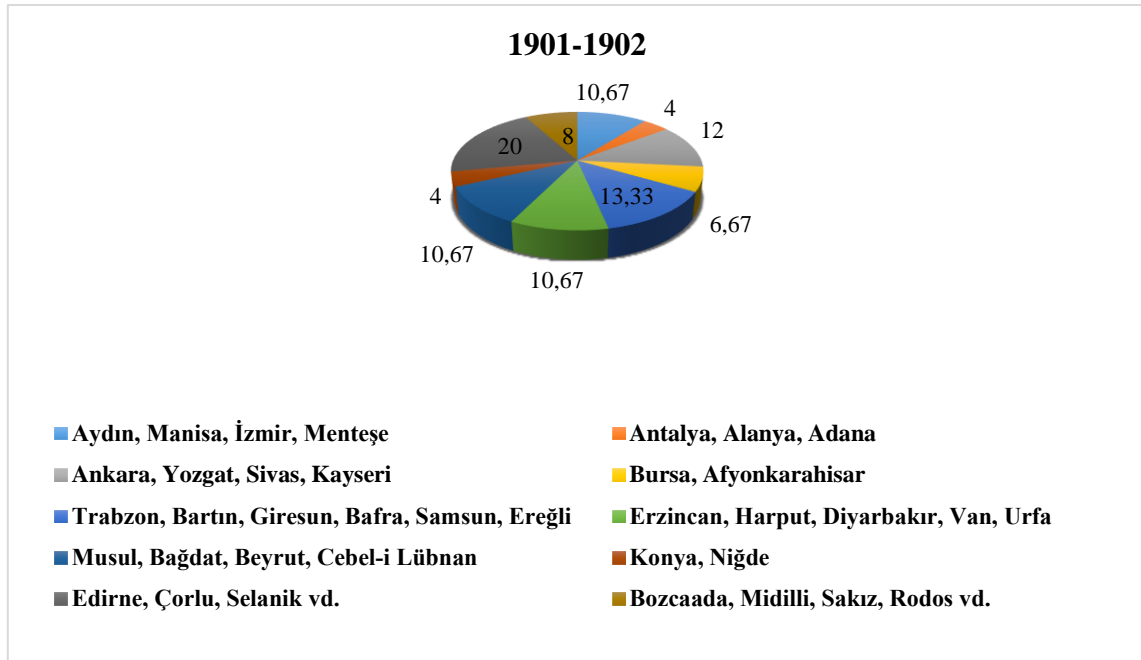
Yukarıda bir önceki dönem için yer alan benzer şekil için geçerli olan yer sınıflandırması bu şekil için de geçerliliğini korumaktadır. Bu şekilde yine ilk sırada Selanik vd. olarak sınıflandırılan bölge yer almaktadır. İkinci sırada ise bu defa Cezayir Bahr-i Sefid, Kale-i Sultaniye ve Gelibolu yer almaktadır. Bunlar haricinde diğer bölgelerin faaliyet yoğunlukları, Trabzon hariç, birbirleri ile aynı görünmektedir. Bu benzerlik bu kısımda değerlendirilen dava sayısının düşüklüğüne de bağlanabilir.¹²⁶

¹²⁶ İzmir, Aydın Vilayeti sınırlarına dâhil bir sancaktır. Adana Vilayeti ve Konya Vilayeti'nde yer alan Teke Sancağı birbirlerinden ayrı teşkilatlanmış olmalarına rağmen birlikte değerlendirilmişlerdir. Tokat Sivas Vilayeti'ne, Çorum Ankara Vilayeti'ne bağlı olmasına rağmen ve Konya Vilayeti bunlardan ayrı teşkilatlandırılmış olmasına rağmen bir arada

Söz konusu bölgeler içinde Adana, Teke'de; Aydın, İzmir'de; Çorum, Konya, Tokat'ta; Kale-i Sultaniye, Cezayir Bahri Sefid, Gelibolu'da gayrimüslimlerin daha fazla ilişki içinde oldukları; Ergiri, Kesriye, Ohri, Zihne, Selanik ve Trabzon'da ise Müslümanların işlem oranının daha fazla olduğu görülmektedir. Bursa, İzmit'te ise Müslümanlarla gayrimüslimlerin işlem yoğunlukları aynı düzeydedir.

1901-1902 arasında incelenen kayıtlarda dikkat çeken en önemli nokta, Dersaadet'in payının daha az, diğer bölgelerin payının ise daha yüksek olmasıdır. Ayrıca yine bu dönemde Dersaadet dışında yer alan iller, diğer dönemlerde olandan çok daha farklıdır. Buna göre Dersaadet'te görülüp Dersaadet'te temyiz edilen davaların sayısı 15, Dersaadet dışından temyize gelen davaların sayısı ise 75'tir. Bu durum oransal olarak Dersaadet'in % 16,67 ve diğer bölgelerin % 82,34'lük payına işaret etmektedir. Bu nedenle bu dönem, imparatorluğun farklı bölgelerinde kimlerin hangi alanlarda daha çok ilişki içinde olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Buna göre Dersaadet'te görülen davaların tarafları olarak Müslümanlarla gayrimüslimlerin kendi aralarındaki işlemlerinin oranı aynıdır. Öte yandan yine gayrimüslimlerin etkinliği göze çarpmaktadır. Bu durum, hem gayrimüslimlerle Müslümanların hem de gayrimüslimlerle diğer unsurların kurdukları ilişkilerin düzeyinden anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Dersaadet dışından temyize gelen 75 davada tarafların kimliklerine ilişkin bilgilere göre oluşturulan grafik aşağıdaki gibidir:

Şekil 6. 1901-1902 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davaların Bölgeleri

Yukarıdaki grafikteki yer tasnifi, diğer grafiklere benzer şekilde ve aynı mantıkla yapılmıştır. Bu dönemde Dersaadet dışından temyize gelen davaların yer ve sayı çeşitliliğinin oldukça fazla ve farklı olduğunu tekrar hatırlatmakta yarar görülmektedir. Bu durum oranlara da yansımış ve onları birbirine yaklaştırmıştır. Bu defa da en yüksek oran Edirne, Çorlu vd. olarak toplulaştırılan bölgeden elde edilmiştir, ancak bu oran %20 olmuştur. Onun hemen ardından ise % 13,33 ile Karadeniz bölgesindeki Trabzon, Bartın, Giresun, Bafra, Samsun, Erkey (Ereğli) yöresi gelmiştir. Üçüncü sırayı % 12 ile ilk dönemde de adından söz ettiren

değerlendirilmişlerdir. İzmit Dersaadet bölgesine girmesine rağmen, onu ayrı değerlendirmek için yine Bursa'ya dâhil edilmiştir. Gelibolu da Edirne Vilayeti'ne bağlı olmasına rağmen Edirne'nin olmaması nedeniyle Cezayir Bahr-i Sefid ve Kale-i Sultaniye sınıfına dâhil edilmiştir.

Ankara, Yozgat, Sivas, Kayseri bölgesi almaktadır. Dördüncü sırayı ise üç bölge paylaşmaktadır: Aydın, Manisa, İzmir, Menteşe; Erzincan, Harput, Diyarbakır, Van, Urfa ile Musul, Bağdat, Beyrut, Cebel-i Lübnan.¹²⁷

Söz konusu yerlerde hangi kimliklerin daha fazla etkin oldukları incelendiğinde ise ulaşılan sonuçlar şöyledir: Erzincan, Harput, Diyarbakır, Van, Urfa; Musul, Bağdat, Beyrut, Cebel-i Lübnan; Bursa, Afyonkarahisar'da Müslümanların ilişkilerdeki payı daha fazladır. Aydın, Manisa, İzmir, Menteşe; Konya, Niğde ile Bozcada, Midilli, Sakız, Rodos, Pilmar'da ise gayrimüslimlerin oranı daha fazladır. Edirne, Çorlu ve Selanik'te Müslümanlarla beraber kurumların ilişkilerdeki düzeyinin fazla olduğu görülmektedir. Antalya, Alanya, Adana'da ise gayrimüslimlerle beraber kurumlar daha fazla pay sahibidir. Kurumların genel olarak her yerde çeşitli kesimlerle daha fazla ilişki kurduklarını ayrıca belirtmek gerekmektedir. Trabzon, Bartın, Giresun, Bafra, Samsun, Erkey (Ereğli) ile Ankara, Yozgat, Sivas, Kayseri'de Müslümanlar ile gayrimüslimlerin payının yaklaşık olarak aynı olduğu görülmektedir.

5.2. Kurumsal Faktörler ve İşlem-İlişki Türleri

Çalışmanın bu kısmında Ceride-i Mehâkim'deki ilamlarda karşı karşıya gelmiş kişilerin aralarındaki ihtilafın konusuna, başka bir deyişle tarafların birbirleriyle kurdukları ilişki ve yaptıkları işleme odaklanılacaktır. Daha önce de belirtildiği üzere bu inceleme yapılırken belgede yer alan ticari içerikli mahkeme kayıtları dikkate alınmıştır. Bu açıdan temyiz için mahkemeye getirilen dava hükümlerinin usulen bozulması talepleri değil, taraflar arasındaki asıl anlaşmazlığa göre ilişki türü sınıflandırması yapılmıştır. Daha sonra bu ilişkilerin kimler arasında kurulduğu incelenerek finansal ve ticari ilişki ağları ortaya çıkarılmıştır. Buna göre gerek davaların kendi tasnifinden gerekse de çalışma kapsamında oluşturulan analitik çerçeveye bağlı olarak yapılan işlem-ilişki türleri şunlardır: Alacak (borç-alacak), ticari işlem, şirket muhasebesi, ücret, ceza ve zarar-ziyan alacağı, arazi davası (satış, icar, işletme ve müdahale), emlak davaları (hane, dükkân, mağaza satış ve icarı), iltizam davaları, ortak kullanım alanına ilişkin mülkiyet davaları, kefalet, miras ve usul. "Alacak" ilişkisi, herhangi bir mal ya da hizmet alacağı olduğu belirtilmeksizin karşı tarafla girilen borç-alacak ilişkisini tanımlamak üzere bizzat mahkeme kayıtlarında kullanılan başlıktır. Söz konusu alacak işlemlerinde tahvil ve hisse senedi gibi kıymetli evrak kullanımının son derece yaygın olduğu görülmektedir. Bu araçların kullanımı ayrıca bazen bir menkul ya da gayrimenkul satışına dair olabildiği gibi bazen de şirketin hisselerinin bölüşülmesi konusunda gündeme gelmektedir. Bu açıdan "alacak" işlem türü aynı zamanda "finansal işlemler" olarak da tasnifi mümkün kayıtlardır. Bu noktada Serdaroğlu ve Yıldırım'ın 19. yüzyıl sonları Osmanlısı için geçerli olduğunu vurguladığı ticaret-finans etkileşimini ortaya koyması açısından da önem taşımaktadır. "Ticari işlem", taraflar arasındaki ürün alışverişine dayanan anlaşmazlıkları ifade etmektedir.¹²⁸ "Şirket muhasebesi" anlaşmazlıkları, türü ne olursa olsun (ortaklık ya da kumpaniye) şirket olduğu bilgisine sahip olunan davalar için kullanılan sınıflamadır. "Ücret, zarar-ziyan ve ceza alacakları" konusu, ticari işlemlerden ayrı olarak belirtilmiş, ancak tek tek oldukça düşük sayıda olmaları nedeniyle bu tür anlaşmazlıkların toplulaştırılması ile elde edilmiştir. "Arazi" davaları, kendine has hukuki düzenlemeleri nedeniyle ayrıca incelenmesi gerekli görülerek çalışma kapsamına alınmamasına rağmen sayıca fazla olmaları nedeniyle

¹²⁷ Antalya ve dolayısıyla Alanya Konya Vilayeti'ne bağlı olmasına rağmen birlikte değerlendirilmiştir. Sivas ayrı bir vilayet ve Kayseri ayrı bir sancak olmasına rağmen bir arada değerlendirilmiştir. Yine Bartın ve Erkey (Ereğli) Kastamonu vilayetinde olmasına rağmen ayrıca yeni bir sınıfa bölmek adına burada değerlendirilmiştir. Edirne, Çorlu, Selanik vd. kısmı Prizrin, Ergiri, İşkodra, İskilip, Drama, Kavala, Langaza, Manastır, Yenice'yi de barındırmaktadır. Erzincan, Erzurum ve Urfa Halep Vilayetlerinde yer almalarına ve diğerlerinin de her biri başka vilayetler olmalarına rağmen birlikte değerlendirilmiştir. Musul, Bağdat, Beyrut, Cebel-i Lübnan için de benzer durum geçerlidir.

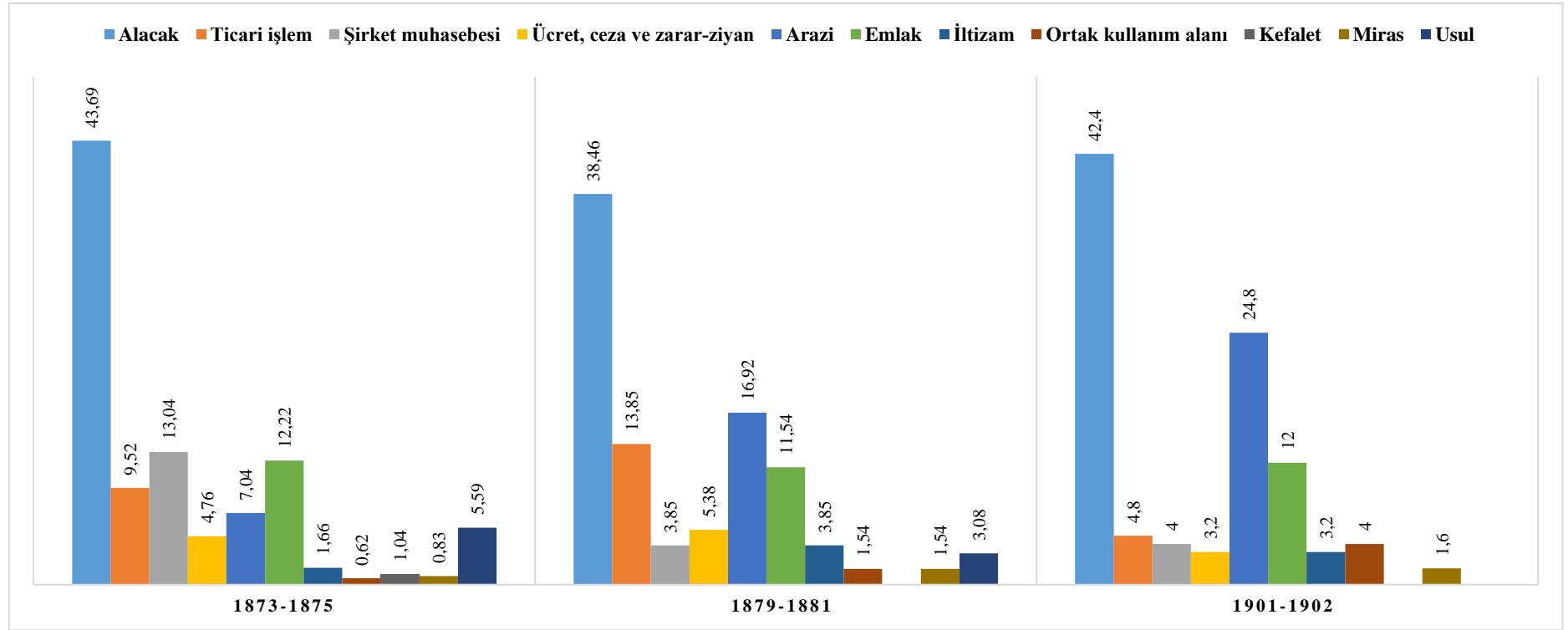
¹²⁸ Serdaroğlu & Yıldırım, "An Ottoman-English Merchant in Tanzimat Era: Henry James Hanson and His Position in Ottoman Commercial Life", 925.

sınıflamaya dâhil edilmiştir ve bunlar bağ, bahçe, tarla, arazi, icar ve satışına ilişkin ihtilafları kapsamaktadır. “Emlak” davaları ise hem işletilerek gelir getiren dükkân, mağaza icar, isticar ve satışını, hem de hane icar, isticar ve satışı konularını içermektedir. “İltizam”, adından da anlaşılacağı üzere iltizama dair muhalefetleri temsil etmekte ve çalışmanın temel inceleme konusu açısından geri planda bırakılmaktadır. Bunlara ek olarak başta oldukça az rastlanan, ancak giderek sayıları artan “ortak kullanım alanı” ihtilafları, Mecelle’de tanımlanan müşterek mülkiyet hakkına ilişkin yaşanan anlaşmazlıklarla ilgilidir.¹²⁹ Bunlar haricinde tasnifte bulunan kefalet ve miras davaları da esas olarak çalışmanın kapsamına dâhil olmayan, ancak sınıflandırma çerçevesinde tabloya dâhil edilen ihtilaf konularıdır. Son olarak “usul davaları” ise taraflar arasındaki asıl ihtilaf konusu hakkında herhangi bir bilgi verilmeyen anlaşmazlıkları kapsamak üzere belirlenmiş bir kategoridir.¹³⁰

Aşağıda sırasıyla her bir dönem için söz konusu ilişkilerin ağırlıklarını gösteren tablo ve grafiklere yer verilmiştir.

¹²⁹ Ortak kullanım alanı davaları, yol geçiş hakkı, hane ve yağhane tamiri davalarıdır. Serdaroğlu’nun belirttiği üzere mülk ortaklığı ya da şirketleri, bir şirket yapısı olmaksızın da kurulabilen birer “müşterek mal-mülk sahipliği” olarak da düşünülebilir. Buna bağlı olarak yol geçiş hakkı, müşterek hane, arazi, nehir kullanım hakları bu kapsamda değerlendirilmiştir (Üzeyir Serdar Serdaroğlu, “Finansman Tarihi Bağlamında Osmanlı Şirketleşme Birikimine Dair Genel Tespitler”, *Sabri Orman’ı Anlamak Bir Mütefekkirin Düşünce Dünyasının İzinde*, haz., M. Babacan, & A. Aysan (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Kültür ve Sanat Yayınları, 2021b), 266).

¹³⁰ İşlem-ilişki türleri belirlenirken Zeyl-i Kanûn-i Ticâret’in 28. maddesinde yapılan düzenleme dikkate alınmıştır. Buna göre ticari iş, gerek tabii (doğal) hammadde, gerekse imal edildikten sonra başkasına satılmak veya kiraya verilmek için her çeşit eşya erzak alışverişi, ticaret için fabrikacılık ve komisyonculuk, karada denizde nehir ve gölde eşya nakli, bir yere zahire, mal ve eşya verilme taahhüdü, ticaret için birilerinin işini görmek, satılacak her çeşit eşyanın müzayedesi için yerler tahsis etmek (açmak) ve bu gibi yerlerin işleri, tiyatroculuk gibi gösteri (seyir) sanatları için yer açmak ve sanat icra etmek, kambiyo, sarraflık ve simsarlık işleri, bankaların her tür işlemleri, tüccar, esnaf, sarraf arasında alıp verilen tahviller ve yapılan taahhütler, her şahıs arasında alınıp verilen poliçe senetleri veya bir yerden bir başka yere nakledilen ve gönderilen akçelere dair verilen ve bir şahsın emrine veya kim ibraz ederse (gösterirse) ona ödenmek üzere yazılan (emre veya hamile yazılı) bono ve tahvil hususlarındaki (bunlardan kaynaklanan işlerden) ibarettir (BOA: ŞD., 2420/18, 1879).

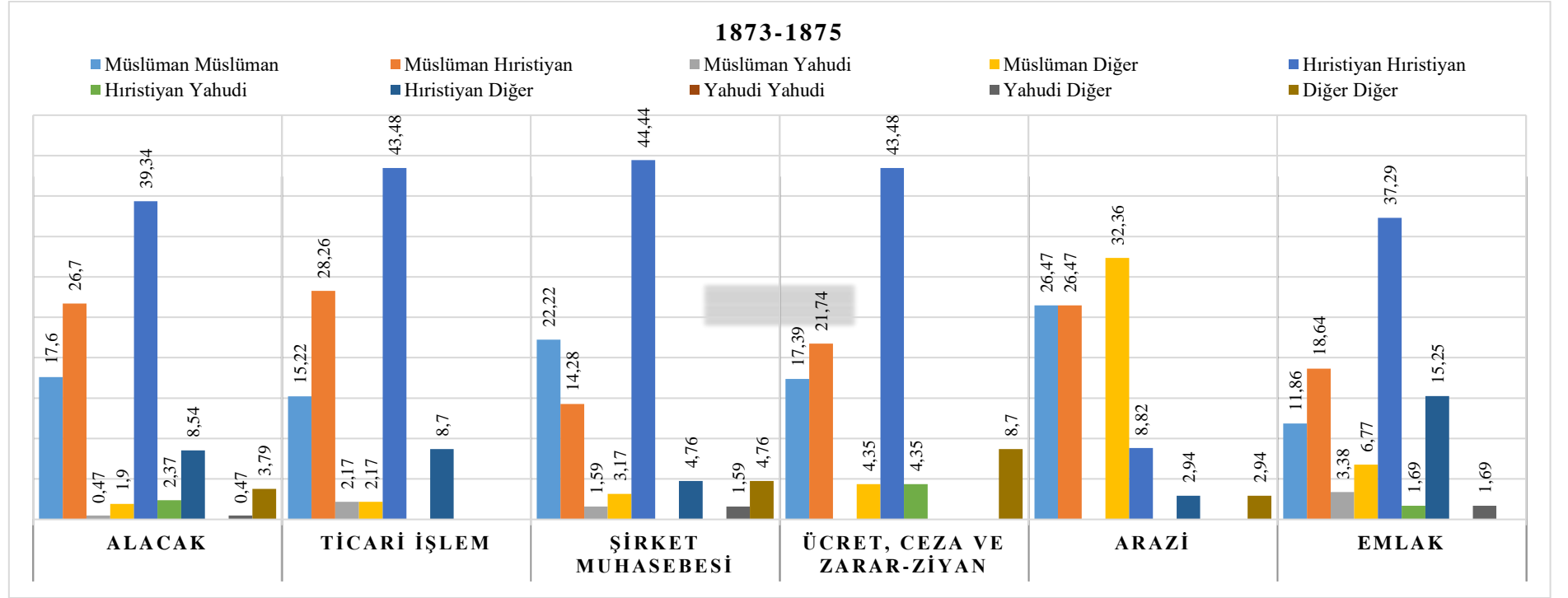

Şekil 7. 1873-1875, 1879-1881 ve 1901-1902 Yılları Arası Dava Konusu ve Sayısı

Yukarıdaki grafikte Ceride-i Mehâkim'in 1873-1875, 1879-1881 ve 1901-1902 yılları arasında neşredilen sayılarında yer alan mahkeme kayıtlarının konularına göre sayılarına yer verilmiştir. Karşılaştırmayı mümkün kılmak adına dava konularının toplam içindeki payları, grafikte yüzde cinsinden gösterilmiştir. Buna göre bütün dönemler için geçerli olacak şekilde ilk sırada alacak davaları yer almaktadır. 1873-1875 dönemi için ikinci sırada Şirket muhasebesi kayıtları gelmektedir. Ticari işleme ilişkin kayıtlar ise emlak davalarının¹³¹ ardından dördüncü sırada yer almaktadır. 1879-1881 yılları arasında ilk sırada yer alan alacak davalarının ardından ikinci sırada arazi davaları gelmektedir. Ticari işlem ve emlak davaları ise sırasıyla üçüncü ve dördüncü sırada yer almaktadır. Bu dönemde önceki döneme göre belirgin farklılıklar, Şirket muhasebesi anlaşmazlıklarının düşmesi ve arazi anlaşmazlıklarının artmasıdır. 1901-1902 dönemine ait kayıtlarda ise hem yeni hukuki ve adli sistemin hem de yeni usullerin zaman içinde yerleşiklik kazandığını gösterir şekilde belgedeki davaların netlik kazandığı görülmektedir. Bu nedenle burada tasnif, kısmen daha kolay geekleşmiştir. Bu dönemde yine ilk sırada yer alan alacak davalarının ardından arazi davalarının yüksekliği göze çarpmaktadır. Bu durum konusu arazi olan ihtilaflar için yeni mahkemelerde giderek daha fazla çözüm arandığının bir göstergesidir. Buna ek olarak bu dönemde ticari işlem ve Şirket muhasebesi davalarındaki düşüş dikkat çekicidir. Bu durumun nedenine ilişkin açıklamalara, çalışmanın ilerleyen kısımlarında yer verilecektir.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında yukarıda sözü edilen ilişkilerin kimler arasında kurulduğu ve farklı kimliklerin işlem yoğunlukları yine grafikler yardımıyla yorumlanacaktır.

¹³¹ Emlak davaları dükkân, mağaza icar ve satışı + hane icar ve satışı olarak değerlendirilmiştir.

Şekil 8. 1873-1875 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

Yukarıdaki grafiğe göre arazi davaları hariç tüm davalarda birbirleriyle en yoğun ilişki içinde olanlar Hristiyanlar olmuştur. Bu durum Hristiyanların toplam alacak davaları içindeki % 39,34, ticari iřlem¹³² davaları içindeki % 43,48 ve şirket muhasebesi davaları içindeki % 44,44 oranlarıyla kendini göstermektedir. Hristiyanların daha yoğun ilişki oranı, şirket muhasebesi davaları hariç diğer davalarda Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ilişkilerin daha yüksek oranlarından da görülmektedir. Müslümanların kendi aralarındaki ilişkileri ise alacak ve ticari işlem davalarında üçüncü, şirket muhasebesi davalarında ikinci sırada gelmektedir. Sonuçta ulaşılan bu ilişki düzeyleri bir ilişki türünde belirli bir tutarlılık sergilemektedir.

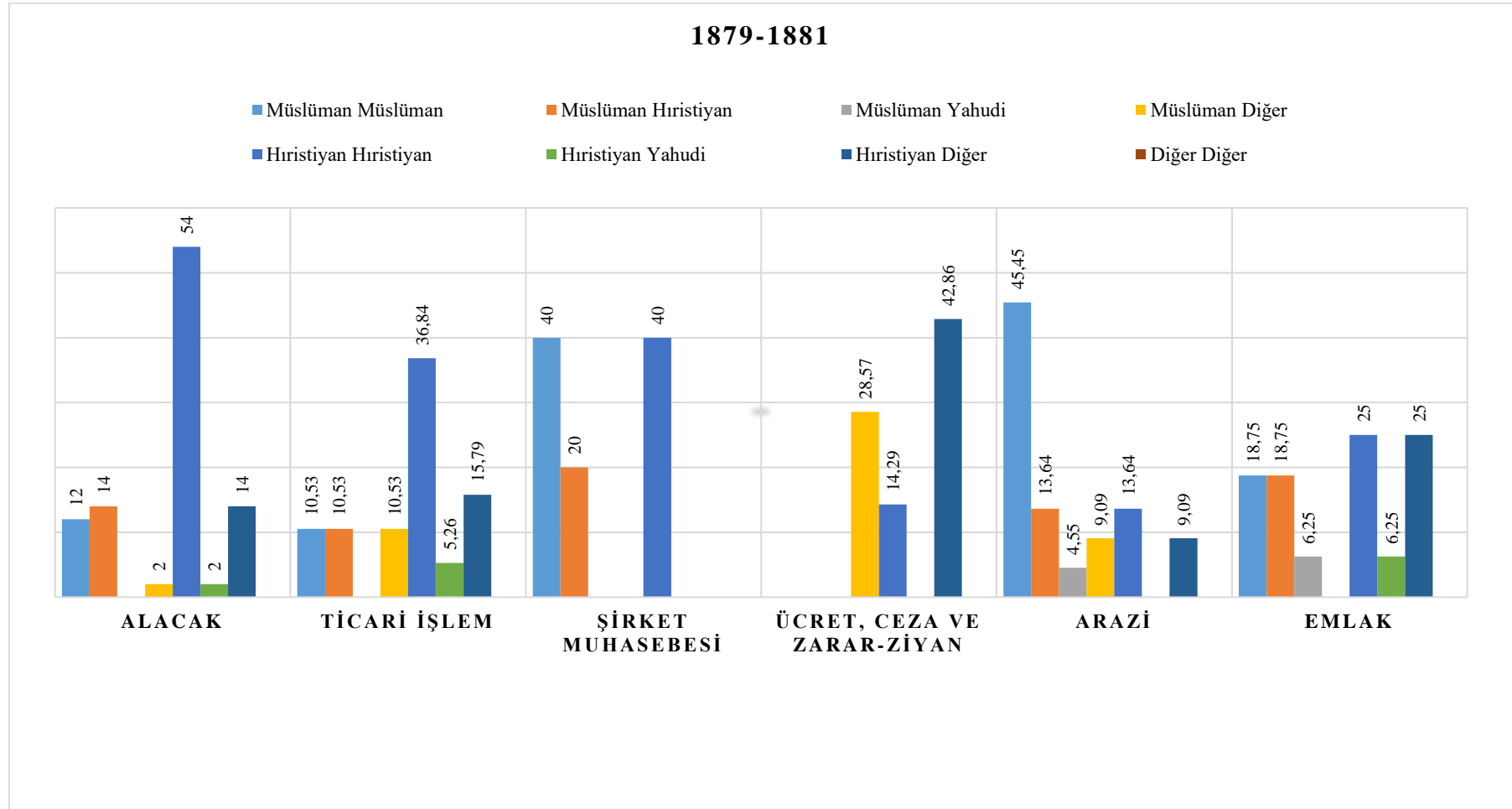
Bu kısımda kadın kimliğinin diğer unsurlarla hangi tür ilişkiler kurduğu konusuna gelince 1873-1875 dönemi için Müslüman kadınlar Müslümanlarla daha ziyade alacak ve arazi konusunda ihtilafa düşerken gayrimüslimlerle borç-alacak ilişkileri ön plandadır. Ayrıca gayrimüslim kadınlar, diğer gayrimüslim unsurlarla da en çok borç-alacak ilişkisi içinde olmuştur.

Bir sonraki kısımda benzer analizler 1879-1881 dönemi için gerçekleştirilmiştir.

¹³² Ticari işlem davalarında ticareti gerçekleştirilen ürünler ağnam, buğday, elmas yüzük, mücevher, gümüş şamdan, tuğla, kömür, bağde, palamut, kereste, zahire, tuz, ziraat ürünleri, elbise, katre, duhan, erzak ve eşya, kuzu derisi, revgan, uka, pirinç, saman, kepek, koyun eti, pamuk, tütün, hınta, odun, ağ, müskirat, zeytin, fırın olarak belirtilmiştir. Bunlardan diğerlerine göre daha fazla adı geçenler ise zirai ürünlerde zahire ve buğday, hayvansal ürünlerde ağnam ve kuzu derisi ve diğerlerinde kereste ile kömür olmuştur.

Aşağıdaki grafikte kimlerin hangi tür ilişkilerde daha fazla yoğunlaştıkları gösterilmektedir. Bu grafik hazırlanırken yine farklı taraflar bir araya getirilerek hesaplamalar yapılmıştır. Buna göre toplam alacak davaları içinde her ikisi de Hristiyan olanların oranı % 54 ile en yüksek düzeydedir. Tüm alacak davaları içinde diğer unsurların birbirleriyle kurdukları ilişkilerin oranı buna göre oldukça düşük seyretmiştir. Yine de ikinci sırada Hristiyanlarla Müslümanlar ve Hristiyanlarla “Diğer” unsurların ilişkileri gelmektedir. “Diğer” kategorisinde Şirket-i Hayriye’nin öne çıktığı daha önce ifade edilmiştir. Ticari işlem¹³³ davalarında yine açık ara Hristiyanlar öne çıkmıştır. Şirket muhasebesi davaları ise Hristiyanların ve Müslümanların aynı oranda ve daha ziyade kendi aralarında yürüttükleri faaliyetler olmuştur. Arazi davalarında Müslümanların kendi aralarındaki ilişkilerinin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Emlak davaları da her ilişki tarafı için azımsanmayacak oranlara sahip bulunmaktadır.

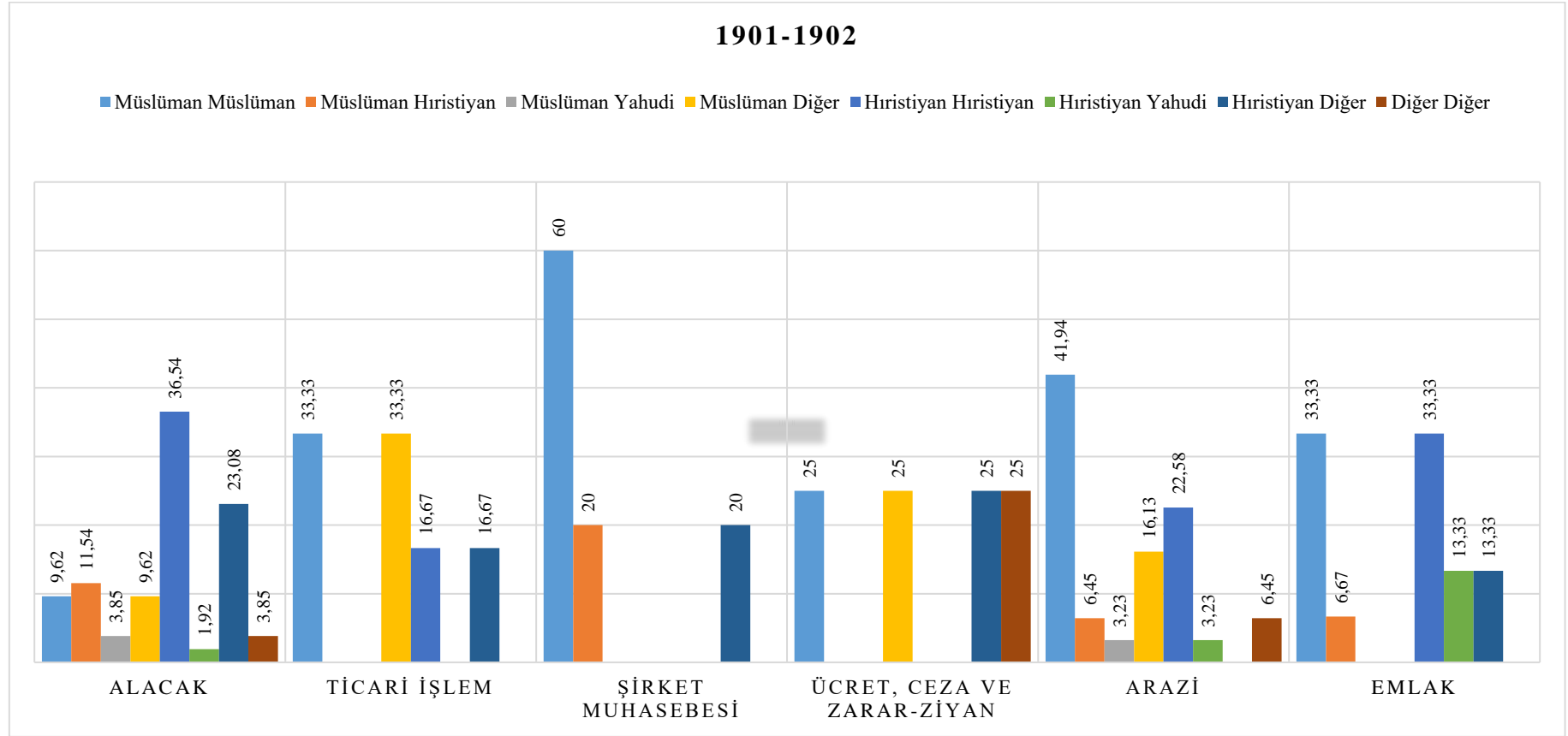
¹³³ Ticari işlem davalarında ticareti yapılan ürünler yapağı, broş, tuğla, deri, odun, zeytinyağı, buğday, kemik, maden kömürü, şarap, hatap (odun), tuz, sabun, zahire, harar olmuştur.

Şekil 9. 1879-1881 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

Yine kadınların iktisadi ilişkilerine bakılırsa bu dönemde Müslüman kadınların Müslümanlarla daha ziyade arazi anlaşmazlıkları yaşadıkları görülmektedir. Müslüman kadınların gayrimüslimlerle ve gayrimüslim kadınların da müslimlerle ilişkileri ise arazi ve emlak (dükkân icarı) ihtilafları şeklinde gelişmiştir. Gayrimüslim kadınların gayrimüslimlerle arasında yine alacak davaları ön plandadır. Bunun hemen ardından emlak anlaşmazlıkları (dükkân hissesi ve icar davası) gelmektedir.

Aşağıdaki tablolar diğerlerine benzer şekilde ve aynı yöntemlerle 1901-1902 dönemi için hazırlanmıştır.

Şekil 10. 1901-1902 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

Yukarıdaki grafikte yer alan oranların bir kısmı yorumlanırken bazı ilişki türlerinin sayılarının çok düşük olmasına bağlı olarak oranlarının oldukça yüksek çıkması şeklinde bir sorunla karşılaşmıştır. Örneğin şirket muhasebesi için tam olarak bu durum geçerlidir. Burada Müslümanlarla Müslümanlar arasındaki ilişki düzeyi, diğerlerine göre daha yüksek tespit edilmiştir. Yine ticari işlem¹³⁴ davalarının düşük oranı, Müslümanların kendi aralarındaki ve “Diğer” unsurlarla aralarındaki ilişkilerin boyutunun daha yüksek olduğu izlenimini vermektedir. Öte yandan sayısal olarak yorumlamaya daha fazla müsait olan alacak davalarının tamamında en yüksek oranlara Hristiyanlarla Hristiyanlar arasında ulaşılmıştır. Bu dönemde yine Hristiyan aktörlerin diğer unsurlarla olan borç-alacak ilişkilerinin de yüksek olduğu görülmektedir. Ancak Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki alacak ilişkileri ise daha düşük düzeyde kalmıştır. Bu noktada her ne kadar alacak davaları, herhangi bir ürünün alım satımına dair bilgi olmaması durumunda bu başlık altında kategorilendirilmiş olsa da daha önce belirtildiği üzere dönemin finans-ticaret etkileşimi içinde yaşanan gelişmelere yönelik bir sürece işaret etmesi, ticari işlemlerin sayı ve oranındaki düşüklüğün alacak işlemlerinin payının yüksekliği ile açıklanabileceğine yönelik bir izlenim oluşturmaktadır. Alacağa ilişkin davalarda taraflardan birinin tüccar ve esnaftan kimseler olduklarına dair sınırlı da olsa bilgi verilmiş olması da bu izlenimi kuvvetlendirmektedir. Ayrıca şirket muhasebesi işlemleri için de geçerli olan benzer durumda ticaret şirketlerinin işlemlerinden dolayı ortaklar arasında çıkan anlaşmazlıkların, ortaklar tarafından seçilen mümeyyizler tarafından özel bir komisyonda görülmesi gerektiğine yönelik kararın payı olduğu düşünülmektedir. Rakamlar, söz konusu kararın aradan geçen zamanda netlik ve yerleşiklik kazandığı izlenimi vermektedir. Bu dönemde arazi davaları ise yine yüksek bir orana sahip bulunmakta ve burada da ön sırada Müslümanlar yer almaktadır.

1901-1902 döneminde de yine Müslüman kadınların Müslümanlarla arazi ihtilaflarının daha yoğun olduğu görülmektedir. Gayrimüslim kadınların gayrimüslimlerle ise borç-alacak ilişkilerine dair anlaşmazlıkları ön plandadır. Müslüman kadınların gayrimüslimlerle ve gayrimüslim kadınların da Müslimlerle kurdukları sınırlı sayıda ilişki ise alacağa dairdir.

¹³⁴ Ticari işlem davalarında ticareti yapılan ürünler manifatura, tuhafiyeye edevati, kömür, zahire, kestane-ceviz ve ağnamdır.

Sonuç

“Toplum tarafından belirlenen ve toplumsal etkileşimi şekillendiren kurallar” şeklinde tanımlanan bir kurum olarak hukuk, iktisat tarihi literatürünün bugünkü konumunda son derece önemli bir yere sahiptir. Zira hukuk, iktisadi yaşamın yani maddi dünyanın arkasında yer alan insan davranışları hesaba katılarak insanların tercihleri ve aralarındaki ihtilafli ilişkilerin düzenlenmesi açısından önemli olduğu kadar¹³⁵; toplumları “üretici faaliyetlere yönlendiren bir hukuki çerçeve” ve toplumların “ticaret yapmalarına temel oluşturan bir hukuk düzeni” söylemleriyle Yeni Kurumsal İktisat tarafından gerçekleştirilen mülkiyet hakları, sözleşmelerin uygulanması gibi analizler aracılığıyla da iktisadi gelişmenin arkasındaki dinamik olarak gösterilmekte ve toplumların ekonomik olarak birbirinden farklılaşmasının nedeni olarak sunulmaktadır.¹³⁶ Bu anlamda 19. yüzyıl Osmanlısında meydana gelen kurumsal değişimleri, hukuki değişiklikler üzerinden değerlendirmek de önem kazanmaktadır.

Her toplumun olduğu gibi Osmanlı'nın da bir “müesses nizamı” (kurulu düzeni) vardır ve bu düzenin müesseseleri (kurumları) 19. yüzyılda iktisadi, siyasi, sosyal pek çok alanda olduğu gibi hukuki alanda da köklü değişimler geçirmiştir. İşte bu çalışmada önce 19. yüzyılda gerçekleştirilen kurumsal değişikliklerin içinde buldukları ortam, kurumsal çevre olarak, bu dönemde kanunlaştırma hareketleri kapsamında ilan edilen kanunlar temel kurumsal düzenlemeler olarak ve ticaret ve nizamiye mahkemeleri de kuruluşlar olarak kurumsal iktisadın kavramsal çerçevesiyle incelendikten sonra bu mahkemelerde görülen davaların bir üst yargı kurumu olarak temyize gönderildiği Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'ne gelen ticari içerikli anlaşmazlıklar çeşitli açılardan incelenmiştir.

Bunlardan ilki, anlaşmazlığa düşerek mahkemeye başvurmuş unsurların aynı zamanda iktisadi bir ilişki kurdukları düşüncesiyle söz konusu ilişkide mevcut tarafların kimlikleridir. Bu açıdan dinî temelli müslim-gayrimüslim ayrımı yanında yabancı ve bir kurumun temsilcisi olarak taraf olan “Diğer” kimlikler de incelenmiştir. Söz konusu kimlikler ayrıca dönemin kimlik bilgilerinin başka boyutları olan mesleki ve coğrafi tasnife de tabi tutulmuştur. Ardından yine kayıtlarla ortaya çıkan ticari ilişki ağları sayesinde ticari ilişkilerde varlığı sorgulanan bireyci-cemaatçi yapının hangi toplumsal kimlik için geçerli olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çerçevede cevaplanması gereken sorulardan ilki, kurulan ilişkilerde tarafların kimlikleridir. Buna göre incelenen ilk dönemde birbirleriyle en yoğun ilişkin içinde olan taraflar, Hristiyanlardır. Onun ardından ikinci sırada davacı ve davalı kimliklerinden bağımsız Müslümanlarla Hristiyanlar arasında kurulan ilişkiler gelmektedir. Müslümanların kendi aralarında kurdukları ilişkiler ise diğerlerine göre daha düşük seyretmiştir. Bu tablo Hristiyanların iktisadi hayattaki öncü rolüne işaret etmektedir. Öte yandan her iki unsur için de cemaatleşme olgusunun bir göstergesi olarak yorumlanabilmektedir. İkinci dönemde bir önceki döneme benzer şekilde en yüksek seyreden ilişki düzeyi, yine Hristiyanlar arasında gerçekleşenlerdir. Bu dönemde Müslümanların kendi aralarındaki işlem düzeyleri, bir miktar yükselmiş ve Hristiyan ve Müslüman unsurlar arasındaki işlemlerden daha yüksek gerçekleşmiştir. Bu durum, bu dönem için gerek Müslüman gerekse de Hristiyanlar açısından cemaatleşme olgusunun yükseldiği şeklinde yorumlanabilir. Üçüncü dönemde tablo, diğer dönemlerden farklı bir görünüm sergilemektedir. Buna göre ilk olarak Hristiyanların kendi aralarındaki işlemlerin payı diğer dönemlere göre düşmüştür. Ancak yine de en yüksek düzeydedir. Ayrıca bu defa Müslümanların kendi aralarındaki ilişki oranlarının, Hristiyanlarınkine yaklaşacak derecede yükseldiği görülmektedir. Fakat Müslümanlarla

¹³⁵ Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), XX.

¹³⁶ Şevket Pamuk, *Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlı'nın Uzun Ömürlülüğü Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I*, haz., A. Bertay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 2.

Hristiyanlar arasındaki ilişki düzeyi, önceki dönemlere göre çok daha düşüktür. Bu durum cemaatleşme olgusunun giderek yükseldiğine işaret etmektedir. Bu kısımda dikkat çeken bir diğer nokta Müslümanların “Diğer” kategorisinde yer alan kurumlarla girdikleri yüksek ilişki düzeyleridir. Ayrıca yine Hristiyanların da kurumlarla ve yabancılarla tesis edilen ilişkilerinin oranı yükselmiştir. Bu dönemde tüm unsurların onlarla kurdukları ilişki oranlarının yüksek olmasından da anlaşıldığı üzere “Diğer” kategorisi fazlasıyla ön plandadır. Bu durum, piyasaya çok daha fazla hâkim olan bir “Diğer” kategorisinin varlığı anlamına gelmektedir. Bunun gerekçesi olarak bu dönem için geçerli olan dava sayısının azlığı ve o nedenle oransal olarak çokluğu gösterilebilmekle beraber, her unsurun “Diğer” unsurlarla kurdukları ilişkiler düşünüldüğünde yine de piyasayı domine ettiklerini söylemek mümkündür. Bu dönemde Ziraat Bankası ve şubelerinin işlemlerde taraf olarak yer alması, davalardaki kurum sayısını artırmıştır. Maliye Hazine-i Celilesi ve kumpanyeler ise taraf olarak konumunu diğer dönemlerdekine benzer şekilde sürdürmektedir. Ayrıca Reji İdaresi ismi de bu dönemde taraf ve kurum olarak göze çarpmaktadır. Yabancılarla olan davalara bakıldığında Yunan devleti tebaası kimselerle olan ilişkilerin diğer dönemlere göre daha belirleyici olduğu görülmektedir. Genel olarak da yabancıların işlemlerdeki varlığı, bu dönemde daha fazla görünürlük kazanmıştır. Her üç dönem için de Yahudilerin genel olarak sınırlı sayıda kayıta ismi geçtiğinden grafikteki görünürlükleri de son derece düşük kalmıştır. Bu durum üçüncü dönemde çok daha belirgindir. Sonuç olarak her üç dönemde de Hristiyanların işlem düzeylerinin en yüksek seviyede olması, onların iktisadi hayatta önemli düzeydeki varlıklarının bir göstergesidir. Ancak bu süreç içinde Müslümanların kendi aralarındaki ilişkilerinin de giderek arttığı görülmektedir. Bu durum Müslümanların Osmanlı ticari ve iktisadi faaliyetlerindeki rollerinin giderek arttığının bir göstergesidir. Aynı zamanda Müslüman kimliğinin iktisadi ve ticari süreçten, yani iş hayatından zannedildiği kadar uzak olmadıklarının bir göstergesidir. Gayrimüslimlerle müslimler arası işlem oranlarının incelenen dönemlerde giderek düşmesi ise “cemaat toplumu” olgusunun her unsur için arttığının bir göstergesidir. Yine beklenenin aksine Hristiyanların kendi aralarındaki ilişkilerin yoğunluğuna bağlı olarak sözü edilen cemaatleşme olgusunun Hristiyanlardaki yüksek düzeyinin örgüt kapasitesi ile ilgili olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Öte yandan ticari ve finansal piyasalarda bankalar, Hazine-i Celile, Düyûn-ı Umûmiye gibi kurumların yer almasıyla beraber bu tür ilişkilerde taraf olarak sözü edilen kurumları görmek daha yaygın bir olgu haline gelmiştir. Bu konuda yapılan yorumların tamamı için daha kesin sonuçlara ulaşmak adına Ceride-i Mehâkim’deki ilgili kayıtların tamamının incelenmesi gerektiği de eklenmelidir.

Çalışmada iktisadi işlemlerde bulunan tarafların kimlik bilgileri ile ilgili bilgi sahibi olunan alanlardan bir diğeri, mesleki faaliyet alanlarıdır. Tüm dönemleri için geçerli olacak şekilde var olan bilginin elverdiği ölçüde birinci dönemde Müslümanların resmi görevlerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Bunlar dışında tüccar ve kasap kimlikleri ortaya çıkmaktadır. Gayrimüslimlerde ise her üç dönemde de en yüksek rakamlara tüccar, sarraf ve bakkallıkta ulaşılmıştır. İncelenen diğer dönemlerde dava sayılarının da düşmesine paralel olarak meslek bilgileri olan kayıtlar oldukça azalmıştır.

Çalışmada iktisadi işlemlerde bulunan tarafların kimlik bilgileri ile ilgili bilgi sahibi olunan alanlardan bir diğeri, mesleki faaliyet alanlarıdır. Buna göre 1873-1875 yılları arasında Müslümanların mesleklerinde epeyce farklı örneklerle beraber (hatta bu nedenle sayıca belirli bir çoğunluğa ulaşmak zorlaşmıştır) resmi görevler ön plana çıkmıştır. Bunlar dışında tüccar ve esnaf (özellikle kasaplık) olanların sayısı da az değildir. 1879-1881 arasındaki davalarda Müslümanlar içinde meslekleri belli olanların sayısı, gayrimüslimlere göre daha azdır. Bunlar içinde de resmi görevler ile tüccarlık yaklaşık aynı sayıdadır. Gayrimüslimlerde ise ticaret yapanlar ile sarraf, poliçeci, banker gibi parasal ve finansal işleri yapanların sayısı fazladır. Esnaf arasında da terzi ve ebniye kalfası mesleklerinin ön planda olduğu görülmektedir. 1901-

1902 döneminde ise Müslümanlarda yine resmi görevleri olanlar da (özellikle askeri görevler) bulunmakla beraber tüccar ve esnaf kimliklerine ilişkin bilgi yer alan daha fazla dava kaydı bulunmaktadır. Gayrimüslimler içinde ise yine diğer dönemlere benzer şekilde tüccar başta olmak üzere sarraf ve poliçeci meslekleri ön plandadır. Görüldüğü gibi tüm dönemleri için geçerli olacak şekilde var olan bilginin elverdiği ölçüde birinci dönemde Müslümanların resmi görevlerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Bunlar dışında tüccar ve kasap kimlikleri ortaya çıkmaktadır. Gayrimüslimlerde ise her üç dönemde de en yüksek rakamlara tüccar, sarraf ve bakkallıkta ulaşılmıştır. İncelenen diğer dönemlerde dava sayılarının da düşmesine paralel olarak meslek bilgileri olan kayıtlar oldukça azalmıştır.

Çeşitli tarafların hangi dava ya da ilişki türlerinde birbirleri ile daha yoğun ilişki içinde oldukları, çalışma kapsamında cevaplanması gereken sorulardan bir başkasıdır. Buna göre 1873-1875 dönemi için işlem-ilişki türleri sıralaması sırasıyla alacak, şirket muhasebesi ve ticari işlem davaları şeklindedir. Bunların tamamı içinde arazi davaları hariç tüm davalarda birbirleriyle en yoğun ilişki içinde olanlar, Hristiyanlardır. Hristiyanların daha yoğun ilişki oranı, şirket muhasebesi davaları hariç diğer davalarda Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ilişkilerin daha yüksek oranlarından da görülmektedir. Müslümanların kendi aralarındaki ilişkileri ise alacak ve ticari işlem davalarında üçüncü, şirket muhasebesi davalarında ikinci sırada gelmektedir. İkinci dönemde de yine ilk sırada alacak davaları bulunmaktadır. Ardından çalışma kapsamında ayrıntılı incelemeye dâhil edilmeyen arazi davaları ve daha sonra ticari ilişkilere dayalı anlaşmazlıklar gelmektedir. Şirket muhasebesi davaları bu dönemde oransal olarak önceki döneme göre oldukça düşük görünmektedir. Burada yine alacak davaları içinde her ikisi de Hristiyan olanların oranı en yüksek düzeydedir. Tüm alacak davaları içinde diğer unsurların birbirleriyle kurdukları ilişkilerin oranı buna göre oldukça düşük seyretmiştir. Yine de ikinci sırada Hristiyanlarla Müslümanlar ve Hristiyanlarla “Diğer” unsurların ilişkileri gelmektedir. “Diğer” kategorisinde Şirket-i Hayriye’nin öne çıktığı görülmektedir. Ticari işlem davalarında açık ara Hristiyanlar öne çıkmış durumdadır. Şirket muhasebesi davaları ise Hristiyanların ve Müslümanların aynı oranda ve daha ziyade kendi aralarında yürüttükleri faaliyetler olmuştur. 1901-1902 dönemine ait ilişkilerde yine ilk sırada sırasıyla alacak ve arazi davaları gelmektedir. Bunun yanında bu dönemde ticari işlem ve şirket muhasebesi davalarındaki düşüş dikkat çekicidir. Bu durum şirket muhasebesi davalarının esas olarak mümeyyizler tarafından mahkemeye gelmeden çözüme kavuşturulması konusunun yerleşiklik kazandığı şeklinde yorumlanabilir. Burada Müslümanlarla Müslümanlar arasındaki ilişki düzeyi, diğerlerine göre daha yüksek tespit edilmiştir. Yine ticari işlem davalarının düşük oranı Müslümanların kendi aralarındaki ve “Diğer” unsurlarla aralarındaki ilişkilerin boyutunun daha yüksek olduğu izlenimini vermektedir. Öte yandan sayısal olarak yorumlamaya daha fazla müsait olan alacak davalarının tamamında en yüksek oranlara Hristiyanlarla Hristiyanlar arasında ulaşılmıştır. Bu dönemde yine Hristiyan aktörlerin diğer unsurlarla olan borç-alacak ilişkilerinin de yüksek olduğu görülmektedir. Ancak Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki alacak ilişkileri ise daha düşük düzeyde kalmıştır. Üç dönem için de geçerli olacak şekilde alacak davalarının hem en yüksek olma, hem de yaklaşık birbirlerine yakın oranlarda olma özellikleriyle benzer nitelikleri göze çarpmaktadır. Bu durum çalışmada alacak davalarına finansal işlemler olarak ayrıca bir başlık açılması gerektiğini düşündürmüştür. Öte yandan alacak davalarının “...bâ-sened alacağın tahsili...” şeklinde ifadelerle alacağın neye ilişkin olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemesi, ancak buna rağmen ilişkinin kişiler arasında kurulması nedeniyle ve ticari işlemin de bu kadar az olamayacağı düşüncesiyle alacak ve ticari işlem davaları arasında bir ödünleşmenin olabilme ihtimalini akla getirmektedir.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, ŞD.,(Şura-yı Devlet), Dosya No: 2420, Gömlek No: 18 (H. 10.12.1296/M. 25.11.1879).

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dökümantasyon Daire Başkanlığı

Ceride-i Mehâkim, 1873-1875, Sayı 1-159.

Ceride-i Mehâkim, 1879-1881, Sayı 1-123.

Ceride-i Mehâkim, 1879-1881, Sayı 1125-1154.

Basılı Kaynaklar

Agmon, Iris & Ido Shahar. "Theme Issue: Shifting Perspectives in the Study of Shari' a Courts: Methodologies and Paradigms: Introduction". *Islamic Law and Society* 15, (2008): 1-19.

Akerlof, George A., & Rachel E. Kranton. *Kimlik İktisadı Kimliklerimiz, İşimizi, Ücretimizi ve Refahımızı Nasıl Şekillendiriyor?*, Çev. C. Madenci. Ankara: Efil Yayınevi, 2016.

Akerlof, George A. "Behavioral Macroeconomics and Macroeconomic Behavior". *The American Economic Review* 92(3) (2002): 411-433.

Akerlof, George A. & Rachel E. Kranton. "Economics and Identity". *The Quarterly Journal of Economics* CXV(3) (2000): 715-753.

Akgündüz, Ahmed ve Said Öztürk. *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.

Akgündüz, Ahmed. *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fak. Yayınları, 1986.

Aktan, Coşkun Can ve Tarık Vural. "Eski Kurumsal İktisat", *Kurumsal İktisat Kurulları, Kurumlar ve Ekonomik Gelişme*. Haz., C. C. Aktan. SPK Yayını, 2005.

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri Ottoman Securities*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Alkan, Halime. "Bir İktisat Tarihi Kaynağı Olarak Ceride-i Mehâkim". *Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine Yazılar*. Haz., M. N. Aydın, Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022.

Apaydın, Bahadır. "Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi". Doktora Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, 2009.

Aydın, Mehmet Âkif, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

Aydın, Mehmet Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayım, 2018.

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar". *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 1*. Haz., H. Özdeğer. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000b.

Barkan, Ömer Lütfi. "Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler". *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 1*. Haz., H. Özdeğer. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000a.

Belgesay, Mustafa Reşit. *Tanzimat ve Adliye Teşkilatı*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

Bilgin, Nuri. *Evenselcilik ve Farkçılık Geriliminde Kollektif Kimlik*. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1999.

- Bozkurt, Gülnihal. *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Canbakal, Hülya. *Society and Politics in an Ottoman Town Ayntab in the 17th Century*. Leiden: Boston: Brill, 2007.
- Coşgel, Metin M. ve Boğaç Ergene. "Law and Economics' Literature and Ottoman Legal Studies". *Islamic Law and Society* 21 (2014).
- Çizakça, Murat. *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Demir, Abdullah. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2011.
- Demirci, Akmandar. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaret Mahkemelerinin Kuruluşu ve İstanbul Örneği". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.
- Dörtok-Abacı, Zeynep. "Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri", *OTAM* 20 (2006): 105-115.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Hukukun Serüveni*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2011.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2004.
- Findley, Carter V. *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev., G. Ç. Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011b.
- Findley, Carter V. *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, Çev., G. Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011a.
- Gencer, Bedri. *Gelenekten Modernliğe Osmanlı*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Genç, Mehmet. "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler". *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. Haz., Mehmet Genç. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012a.
- Genç, Mehmet. "Kalkınma Meselemize Tarihi Bir Yaklaşım". *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. Haz., Mehmet Genç. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012b.
- Genç, Mehmet. "Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Dönemlendirme Meselesi". *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu*. Haz., Mustafa Armağan. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Gerber, Haim. *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative*. New York: State University of New York Press, 1994.
- Granovetter, Mark. "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness". *American Journal of Sociology* 91(3) (1985): 481-510.
- Greif, Awner ve Murat İyigün. "Social Organizations, Risk-sharing Institutions, and Economic Development". *Institutions and Comparative Economic Development*. Haz., Timur Kuran. New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- Greif, Awner. "Cultural Beliefs and the Organization of Society: Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies". *Journal of Political Economy* 102(5) (2006a): 912-950.
- Greif, Awner. "Historical and Comparative Institutional Analysis". *The American Economic Review* 88(2) (1998): 80-84.
- Greif, Awner. *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons From Medieval Trade*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006b.

- Gümüş, Musa. "Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları". *Tarih Okulu XIV* (2013): 163-200.
- Güran, Tefvik. "Osmanlı Tarım Ekonomisi". *1840-1910 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*. Haz., Tefvik Güran. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014a.
- Güran, Tefvik. "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri". *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*. Haz., Tefvik Güran. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014b.
- Gürzumar, Fikri ve Tekin Gürzumar. *Kanunnâme-i Ticaret ve Zeyilleri*. Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 1962.
- Hodgson, Geoffrey M. "Institutional Economics into the Twenty-First Century". *Studi e Note di Economia XIV* (2009): 3-26.
- Hodgson, Geoffrey M. "What Are Institutions?". *Journal of Economic Issues XL*(1) (2006): 1-25.
- Hodgson, Geoffrey M. "Institutional Economics: Surveying the 'Old' and The 'New'", *Metroeconomica* 44(1) (1993): 1-28.
- İnalçık, Halil. "Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür". *Doğu Batı Makaleler I*. Haz., Ş. Korkusuz, & Z. Uygurer. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010.
- Jennings, Ronald C. "Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System", *Studia Islamica* 48 (1978): 133-172.
- Jennings, Ronald C. "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts". *Studia Islamica* 42 (1975): 147-169.
- Kalaycıoğlu, Sibel. "Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme". *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. Haz., Mehmet Zencirkıran. Bursa: Dora, 2013.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Karpat, Kemal H. *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*. Haz., G. Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*. Çev., C. Elitez. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Kazgan, Gülten. *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Kenanoğlu, M. Macit. "1858 Arazi Kanunnamesi'nin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002.
- Kenanoğlu, M. Macit. *Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2005.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. "Kimlikler Okyanusu". *Doğu Batı Kimlikler* (23) (2003).
- Knight, Jack. *Institutions and Social Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Kuran, Timur. *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam Cilt I Esnaf ve Loncalar, Hristiyan ve Yahudi Cemaat İşleri, Yabancılar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Kuran, Timur. *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukuku'nun Rolü*, Çev., Nurettin Hüseyini. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- North, Douglass C. "Economic Performance Through Time". *The American Economic Review* 84(3) (1994): 359-368.

- North, Douglass C. "Ideology and Political/Economic Institutions". *Cato Journal*, 8(1) (1988): 15-28.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Öztürk, Osman. *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1973.
- Pamuk, Şevket. *Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlı'nın Uzun Ömürlülüğü Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I*. Haz., A. Berktaş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Przeworski, Adam. "The Last Instance: Are Institutions the Primary Cause of Economic Development?". *European Journal of Sociology* 45(2) (2004): 129-164.
- Quataert Donald. "19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914*. Haz., Halil İnalcık & Donald Quataert. Çev., A. Berktaş, S. Andıç, & S. Alper. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.
- Rauch, James E. & Vitor Trindade. "Ethnic Chinese Networks in International Trade". *The Review of Economics and Statistics* 84(1), (2002): 116-130.
- Rubin, Avi. "British Perceptions of Ottoman Judicial Reform in the Late Nineteenth Century: Some Preliminary Insights". *Law & Social Inquiry* 37(4) (2012): 991-1012.
- Rubin, Avi. "Legal Borrowing and Its Impact on Ottoman Legal Culture in the Late Nineteenth Century Continuity and Change". *Continuity and Change* 22(2) (2007): 279-303.
- Sayar, Ahmet Güner. "Osmanlı'da Zanaat, Ahlâk, İktisat İlişkisi. *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*. Haz., Ahmet Güner Sayar. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.
- Serdaroğlu, Üzeyir Serdar & Kadir Yıldırım. "İstanbul'un Ansiklopedileri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8(16) (2010): 591-617.
- Serdaroğlu, Üzeyir Serdar & Kadir Yıldırım. "An Ottoman-English Merchant in Tanzimat Era: Henry James Hanson and His Position in Ottoman Commercial Life". *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10(6) (2015): 923-946.
- Serdaroğlu, Üzeyir Serdar. "19. Yüzyıl İstanbul'unda Yeni İş Kolları, Finansal Piyasaların Gelişmesi, Yabancı Tüccar ve İstanbul'un Gelişimine Olan Katkıları". *Şehir ve Ticaret*, Haz., M. E. Dinçer. İstanbul: Şehir Yayınları, 2021a.
- Serdaroğlu, Üzeyir Serdar. "Finansman Tarihi Bağlamında Osmanlı Şirketleşme Birikimine Dair Genel Tespitler". *Sabri Orman'ı Anlamak Bir Mütefekkirin Düşünce Dünyasının İzinde*, Haz., M. Babacan, & A. Aysan. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Kültür ve Sanat Yayınları, 2021b).
- Serdaroğlu, Üzeyir Serdar. "Institutional-Legal Crisis And Commercial Transformation in the 18th Century: British Levant Company Merchants in the Balkans". *Proceedings of CEHR IV* (2019b): 31-42.
- Serdaroğlu, Üzeyir Serdar. "Ottoman Entrepreneurial Networks And Doing Joint Business in the Balkans: Merchants, Commerce and Business Networks in the 19th Century". *International Social Sciences Studies Journal* 5(50) (2019a): 6741-6750.
- Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1899.
- Şentop, Mustafa. "Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dengesi* 3(5) (2005): 647-672.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
-

- Tamdoğan, Işık. "'Sulh" and the 18th Century Ottoman Courts of Üsküdar and Adana". *Islamic Law and Society* 15(1) (2008): 55-83.
- Toprak, Zafer. *İktisat Tarihi*, Haz., Sina Akşin. İstanbul: Cem Yayınevi, 1997.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Türkbağ, Ahmet Ulvi. "Kimlik, Hukuk ve Adalet Sorunu". *Doğu Batı Kimlikler* 23 (2003): 209-210.
- Üçok, Coşkun ve Ahmed Akgündüz. *Türk Hukuk Tarihi 2. Cilt Özel Hukuk*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996.
- Üçok, Coşkun ve Ahmet Mumcu. *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları, 1991.
- Ülgener, Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Derin Yayınları, 2006.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2017.
- Veblen, Thorstein B. "The Instinct of Workmanship and the Irksomeness of Labor". *The American Journal of Sociology* (1898): 187-201.
- Veblen, Thorstein B. *The Instinct of Workmanship and the State of the Industrial Arts*. New York: Macmillan, 1918.
- Veblen, Thorstein B. *The Theory of Business Enterprise*. New York: The Perfect Library, 1994.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
- Vlami, Despina. "Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartolomew Edward Abbott, the "Father of the Levant Company" in Thessaloniki". *The Historical Review/La Revue Historique* 6 (2009): 165-188.
- Yavuz, Hulusi. "Ahmet Paşa ve Mecelle'nin Tedvini". *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Semineri 9-11 Haziran 1995*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Yavuz, Hulusi. "Cerîde-i Mehâkim". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7 (İstanbul, 1995), s. 408-409.
- Yılmaz, Yasin. *Son Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi Batıcı Perspektiften Bir İnşa Denemesi*. İstanbul: Bir Yayıncılık, 2018.